

KÖKTÜRKÇEDEN OSMANLICAYA

Prof. Dr. W.BANG

Çev: Yrd. Doç. Dr. Tahsin AKTAŞ

FİYAT 3 TL.

ANKARA, 1996

HİLAL KİTAP EVİ
MEB, TTK, TDK LGS, ÖSS SINAV
AKM, Atam LGS, ÖSS ZİRVE
Kültür Bakanlığı ÖSS TEHÇİH, ANALİTİK
Kitapları Satış Bayii Dergileri Abone ve Bayiiği
Bahariye Cad. Kalkas Pasajı Moda Sınması
Sahettar Çarşısı No: 37/36 Kadıköy / İstanbul
Tel: (0216) 345 58 39 Tel & Fax: (0216) 330 59 34
http://www.hilalkitap.com e-mail: hilalkitap@hilalkitap.com

96-5

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI: 653

KÖKTÜRKÇEDEN OSMANLICAYA

TÜRKÇENİN KARŞILAŞTIRMALI GRAMERİYLE
İLGİLİ HAZIRLIK ÇALIŞMALARI

1. BİLDİRİ: TÜRKÇE SORU ZAMİRİ HAKKINDA

Prof. Dr. W.BANG

Çev: Yrd. Doç. Dr. Tahsin AKTAŞ

ANKARA, 1996

5846 Sayılı kanuna göre bu eserin bütün yayın,
tercüme ve iktibas hakları Türk Dil Kurumu'na aittir.

İnceleyenler: Prof.Dr. Yaşar ÖNEN
Prof.Dr. Zeynep KORKMAZ

ISBN: 975-16-0796-5

Yükseköğretim Kurulu Matbaasında basılmıştır.
ANKARA - 1996

Tek Nüsha

Köktürkçeden Osmanlıcaya

Türkçenin karşılaştırmalı grameriyle ilgili hazırlık çalışmaları

1. Bildiri: Türkçe soru zamiri hakkında

Sunan: Frankfurt A.M. Üniversitesi öğretim Üyelerinden Ordinaryus
Prof. Dr. W. BANG

Prusya Kraliyet Bilimler Akademisi araştırmalarından, Yıl : 1917, Filoloji
Tarihi Serisi, Sayı: 6

Berlin 1917

Georg Reimer tarafından yürütülen Kraliyet Bilimler Akademisi yayınevi

Türkçeye Çeviren: Yrd. Doç. Dr. Tahsin AKTAŞ

12 Temmuz 1917 tarihlerinde Filoloji Tarihi konferansında F.W.K. Mül-
ler tarafından sunulmuş, 19 Temmuzda basılmasına müsaade edilmiş ve 20
Aralık 1917 tarihinde dağıtımına başlanmıştır.

İÇİNDEKİLER

Çeviricinin Ön Sözü	7 - 8
I. Soru Zamiri <i>nä</i>	9 - 30
II. Soru Zamiri <i>no</i>	31 - 41
III. Soru Edatı <i>nä</i>	42 - 43
IV. Uygurca <i>naru</i>	44 - 59
V. Geriye Bakış	60 - 63
İlâve	64 - 67
Kelime ve Şekillerinin Listesi	68 - 79

ÇEVİRİCİNİN ÖN SÖZÜ

W. Bang'ın "Köktürkçeden Osmanlıcaya" (Vom Köktürkischen zum Osmanischen) adlı eseri, ilk defa 19 Temmuz 1917 yılında, Berlin'de Prusya Kraliyet Akademisi yayınevinde basılmıştır.

Eserde Türkçe'deki soru zamiri nä(ne)'nin etimolojisi bilimsel literatürün ışığında ele alınmakta ve çeşitli Türk lehçelerindeki kullanımı örneklerle sunulmaktadır. Bir başvuru kitabı niteliğinde olan bu eserin Türkolojiyle uğraşanlara ve bu alanda araştırma yapmak isteyenlere son derecede faydalı olacağı kanaatindeyim.

Bang, eserinde genellikle Türk dilleri terimini kullanmıştır. Fakat bununla kastettiği şey, doğrudan doğruya Türk lehçeleridir. Biz de esere bağlı kalarak böyle çevirmek gereğini duyduk. Ayrıca eserin aslında bulunan traskripsiyon işaretlerini olduğu gibi bıraktık. Bunların Türk alfabesindeki karşılıkları şöyledir:

ï : i

č : ç

y : ğ

ä : e

ğ : c

q : k

š : ş

x : h

ž : j

Bu son derece önemli ve güç işte, benden yardımlarını esirgemeyen başta

Türk Dil Kurumu Başkanı sayın Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'a, sayın Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'a, sayın Prof. Dr. Yaşar Önen'e ve diğer ilgililere teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Her şeye rağmen çeviride gözden kaçan birtakım hatalar olabilir. Yapılacak uyarılar büyük bir memnuniyetle karşılanacaktır.

Tahsin Aktaş

I.

Soru Zamiri *nä*

§ 1. Ramstedt, *Moğolca Türkçe Ses Tarihi* adlı çalışmasının (Kel. Szemle 16,66 ve ö.t.) üçüncü bölümünde, Türkçede kelime başı y- sesinin Moğolcadaki y- sesini karşılayabileceği şeklindeki iddiasına delil olarak, Moğolca *yekin* (neden? nasıl?) kelimesiyle ilgi bulduğu Türkçedeki soru ve belirsiz zamir olan *nä*'yi ileri sürer. O, *nä*'nin gelişimi üzerindeki görüşünü şöyle açıklar: Ön veya ilk Türkçede **yä*- kökü vardı. Bu kökün ilgi ve yükleme hallerinin etkisiyle oluşan önsesi **yäniñ*, *yäni* şeklindeydi. Bunlardan *näniñ*, *näni* şekilleri oluştuğu ve böylece oluşan *nä*- önsesi yaygınlaştı. ("ilgi ve yükleme hallerinin etkisi ile oluşan önses") Yani *nä* ve *nän* kökleri.⁽¹⁾

Şu halde Ramstedt bugün Abakan lehçesinde görüldüğü gibi ön veya ilk Türkçe de (*yan*-nın > *nan*-; Fonotik § 233-27) ⁽²⁾ haline dönüştüğüne ilişkin

- (1) Bu çalışmanın akışı içinde ve devamında aşağıdaki kısaltmalar kullanılmıştır.

M = F.W.K. Müller, Uygurca, ABAW'da 1908.

M2 = F.W.K. Müller, Uygurca II, ABAW'da 1911.

M3 = F.W. K. Müller, İki kitâbe, ABAW'da 1915.

T = Thomsen, SBAW'da 1910, S. 296 ve devamı.

T2 = Thomsen, YRAS'da 1912, S. 181 ve devamı.

L = A. von Le Coq, SBAW'da 1908, S. 398 ve devamı.

L2 = A. von Le Coq, SBAW'da 1909, S. 1047 ve devamı.

L3 = A. von Le Coq, SBAW'da 1909, S. 1202 ve devamı.

L4 = A. von Le Coq, ABAW'da 1911.

Spr. = A. von Le Coq, Turfan yöresinin Atasözleri ve Türküleri (Baessler Arşivi Büroşürü) 1910

Br. = C. Brockelmann, ZDMG'de 70 S. 185 ve devamı

Kr. = W. Bang, SBAW'da 1915, S. 623 ve devamı

St1 = W. Bang, SBAW'da 1916, S. 522 ve devamı

St2 = W. Bang, SBAW'da 1916, S. 910 ve devamı

St3 = W. Bang, SBAW'da 1916, S. 1236 ve devamı

Tq = Tonyuquq- Kitâbesini ifade eder. Gött. Bilimler cemiyeti dergisinde "kuman Marienspalter" 1914 adlı makalem.

- (2) Bu parağraftaki ifadeler genel olarak ele alınmıştır. Geçtiği metinlerde tek tek kontrol edilmesi gerekir. Burada yalnızca bir kaçına değineceğiz: 226. Paragrafa göre eskiden kullanılan *yan* kelimesi Sagaycada *non* biçiminde görülmektedir. Halbuki Wb. de Sagayca olarak gösterilen *can* metinlerde vardır. *non* ise tıpkı *yon* gibi mevcut değildir. (Koybalca II 273 10 vs.). Köktürkçe *yan* (taraf, yan) kelimesi 226. Paragrafa göre, Sagaycada *nan*'i karşılar. Metinlerde *car*'i (8 248) ve fonetik bakımından *džan* şeklini (23 120, 21 40) görüyoruz. Wb. Sagayca için *can* ve *nan* şekillerini gösteriyor. 226 Paragraf *nāq* (çene) < *yañaq*, kelimesini belirtiyor. Metinlerde *nāq* şeklinde geçiyor. Wb. *naq*'ı sadece Şor ve Soyon lehçeleri için belirtiyor, "*nanāq*" şeklini Tobol lehçesi (Tob "Tub" diye okunur) olarak niteliyor ve *yāq*'da ise, "Soyon" ifadesini kullanıyor. Aynı parçada *nan*-<*yan*-, *nāq*

kuralların geçerli olduğunu kabul ediyor. Esas itibariyle benim şahsen böyle bir varsayıma karşı hiçbir itirazım olmazdı. Ancak diğer Türkologların Ramstedt'in düşüncesini nasıl karşılayacaklarını muhtemelen pek yakında öğreneceğiz.

Fakat bu durumda da ilk önce Ramstedt'in varsayımına rağmen, *-n* sesiyle sona erdiği halde, *y-* ön sesini muhafaza eden pekçok Türkçe kelimenin neden var olduğu sorusu sorulacaktır. Şüphesiz bu kadar basit bir istisna kuralının gösterilmesiyle karşılaşılabilecek itirazlardan biri budur.

Böyle bir istisna kuralını her ne kadar tamamen makul bulmuyor isem de, yine de bu konuda bir tartışmaya girmeyi gerekli görüyorum. Zira Ramstedt'in *nä* hakkında yaptığı açıklamalara karşı edindiğim fevkâlede ilginç mülâhazalar, onun bütün tutumunu boşa çıkartacak kadar önemlidir.

§ 2. Bu mülâhazaları kapsamlı bir şekilde ele almadan önce, aşağıda izah ettiğim ilgi hâli ve yükleme hâli eklerinin tarihine (Thomas. Inscr. S. 157, 191) kısa bir göz atmak yerinde olur:

İsim çekimi, Türk dillerinde de zamir ve isim diye ikiye ayrılır.

Birincisi aynı zamanda en eski devirlerden beri, mevcut olmayan 3. Şahıs zamirinin yerini tutan ve köküne *a-* sesini eklediğim bir işaret zamirinin yoğun etkisi altında bulunmaktadır. Bu *a-* sesi *a-n* şeklinde genişletilmiştir. Çekimi aşağıdaki gibidir: (1)

<yañak kelimesinin yanında *čan çan* < *yan- yon* kelimelerinin ortaya çıkışı, fonetikte yanlışlıkla "istisnasız" ve "her yerde" şeklinde belirtilmiyor. Ancak bunun için şu bilgiler veriliyor: Altaycada *y-* sesi yerine, ön seste sürekli *ç* bulunur. Ve şunlarda vurgulanıyor: Sagaycada sadece 'yon, değil 'yer= *yâr*, 'yılş= *yîl*, vs. (II 375 ve devamı), da, bu metinde ise *nan* görülür. Hepsi 186. Paragrafta zikrediliyor. Birinci ciltin metinlerinde bu hususta geçen kurallar fonetiğin tesbitlerine her zaman uymuyor: Wb. de geçmeyen *yāmān*'in (yeğen) (LEB. I 303, 44 ve devamı) Tuba lehçesinde *nān*'e, Şor lehçesindeki *čan*'e karşı *y-* si vardır. (bk. osmanlıca *yāğān yāyān*) *yan* (Yan) da görülür (300 119). Tuba (Tuva) ve Teleut lehçelerinden aktarılan Moğolca alıntı kelime *yān* "büyük" I 243 31 *yān* 252 124 *nān*, 246, 14 ve devamı "*yan*"- "dönmek" şekillerinde görülür.

yan-nın *nan*- şekline dönüşmesi, şüphesiz *y-> ç-* haline gelmesinden önce idi.

- (1) * *an* yalın hali yerine *ol* vb. geçmiştir (bk. Wb. I 225-26); ilk etapta nerede bulunacağına dair, herhalde değişik bir açıklama yapmamız gerekir: Prob. I 133 15u *alardīn kāmızı pai palzo, anizi alarya pī oşqos polip yat; kāmızı yoqtū polzo, anizi.....qul oşqos polip yat* (Aralarında zengin olan bey, fakir olan kul sayılır. bk. 139 17; 160 11). *kām-i-zī* (bk. Prob. III 310 16 *qatiniñ mayan kerägisī dzoq.....ākāmniñ mayan kerägi bar* "karılara ihtiyacım yok, fakat galiba benim koca karıya evet" ile bir paralellik göstermesine rağmen *an* yalın halinin burada iki iyelik ifadesiyle birlikte bulunduğunu sanmıyorum. Daha ziyade *ana*

ilgi hali: *aniñ* < *a-n-iñ* ⁽¹⁾

yönelme hali: *aña* < *a-n-qa*

yüklenme hâli: *anî* < *a-n-i*

-*iñ* ekinin eski Türkçede ilgi hali, -*i* ekinin ise yükleme hali belirlediği görülmüyor. Bu ekleri 1. ve 2. şahıs zamirlerinde yine görüyoruz:

"o,şu" olacağını düşünüyorum. (<*a-na* Bal. II 8 *ana tönnä* "o gecede"; Prob. III 332 8-9 *muna üüdö aitqan sözdü ana üüdö biläd' ekän* "Bu evde söylenen şeyi, o evde biliyordu". *anizi'nin ana ile bir ilişkisi vardır. Tıpkı birisi'nin birä ile ilişkisinde olduğu gibi. (St2 917, dipnot 2). Wb.'in beyanına göre anisi (Kaz. *anisi min bilmäim* "buna gelince, bununla ilgili bir şey bilmiyorum") şu varsayım ile izah edilebilir: *anisi'da* her ne kadar *ana* varsada, *isä* deki -*isi* kaybolmuştur (bk. Meselâ M2 36 44 *bu darni ärsär* "bu şeye (meseleye) gelince" ve Osmanlıca *män isä, sän isä* vb.", meselâ KI 20 *sän isä gittin gidäli bana hiç bisäy göndärmädin* "sen ise gittin gideli (gittiğinden beri) bana en küçük bir şey bile göndermedin". Bu varsayım şimdi Balkarcada *anasî* kelimesiyle "daha ziyade, aksi takdirde, buna karşı, fakat" (bk. Balkarcada *annän* esè "daha ziyade, tercihan") tamamen kabul edilmiş görünüyor. Fakat Kazan Tatarcasında da *anisi* "o, şu" anlamında mevcuttur (Bal. I 44 8u, tıpkı Baraba lehçesinde Prob. IV I 2u de olduğu gibi; bk. Prob. IV 355 16 da yükleme haline *anisin minisin başqar kişişiş bolmas* (sizler bu ve şunu yapan kişiler değilsiniz).*

Birisi-diğeri "anlamına gelen *birizi-anisi* ifadesi (prob. IV 349 10-11) kayda değer niteliktedir. Zira insan, bu *birizi* kelimesinin hem bir "bir" hemde biri <*birü= bärü* (bk. aşağıda 7. paragrafa) ile ilgili olduğunu düşünebilir. Bu *bir'i*nin iyelik ekiyle kullanıldığını Kırımca'daki *bärisinä* "buraya kadar" (Wb.IV 1598) ve Osmanlıca'daki *daynün içärisinä* (Prob. VII I 3 5u) "dağın içerisine" örneğindeki çekimli yön belirteçleri göstermektedir.

Wb. Çağatayca'daki *a* kökünün ilgi hali için *äniñ* ve çıkma hali için *andin* şekillerini gösteriyorsa da, Şor lehçesinde ilgi hali için *mäniñ män* vs. şeklinin olduğunu (prob. I 315 149 *añ acun* "bu yüzden"), yani Çağatayca *an*'nın kelimesi bu yolla *anuñ*dan oluşabileceğini hatırlatmak gerekir. Bununla birlikte Çağatayca'da *aniñ bilän* yerine *ani bilän* şeklinin bulunduğu (bk. Wb. *qottı*), ve bu *anibilän*'nin *anbilän* biçimine dönüşürken ortadaki fonemi düşürdüğü söyleniyor. Bu konunun, elimde mevcut olmayan, diğer metinlerde araştırılması gerekir.

Bu arada en azından, *aniñca* şeklinde düzeltilmesi gereksiz olan (Mém. Ac. Sc. St. Pétersb. VII. S. ; T. XXXV N 6, ikinci sayfa 4), CC 65 *donec = anginza* (-*ça*)'ya bakmak gerekir; bk. ayrıca Sagayca an arqı (bunun ötesinde, iyice arkaya, bundan daha sonra) (Wb. I 292 yukarıda) ve 9B. 20, 14 *munar* (daha sonra) açıklamasıyla= *munñ naru* (!).

Kırım Tatarcası ile Kırgızca'daki *anau*, *ana*'nın daha gelişmiş bir şeklidir: Prob. III 312 1u "orada", 311 1u *anau kün* "o(şu) günde". Wb. tarafından teklif edilen < *ana-yi* etimolojisinde, sabit, kısa *u* bazı sıkıntılar yaratıyor. Çünkü meselâ Kırgızca'daki *biräü* kelimesi *biräü* (313 1u vs.) şeklini meydana getirmiştir, bk. *minau* (Meselâ VII I 3 8), *munau* (4 9 u), Uyurca *munuyi* 9B. 77 25 v.s. ; ayrıca *unau* "o,şu" Prob. IV 37 6 7u. Her halde "bu" işaret zamirinin genişleyerek bir yer belirteci "buradaki" (*daige*) şeklini alması vurgulanmaya değer. Bununla birlikte Tümenecede *aniñqı* "onunki" (prob. IV 313 13u) ve *miniñgi* (339 3) "benimki" vs. kelimelerini de belirtmek gerekir.

(1) N.B. VI 7 5 de gördüğünüz *anniñ* bir baskı hatası olup, *xanniñ* yerine yazılmıştır.

*bä- kökündeki ünlü değişerek *bi-; aynı şekilde sä- kökündeki ünlüde değişerek si- olmuştur; bän-, sän- kökleri genişletilmiştir.

Çekim

Yalın hal: bän sän

İlgi hali: bänin sänin

Yükleme hali: bäni sáni

bän diğer lehçelerde män şekline dönüşmesine rağmen, batı Türkçesinde değişmeden kalmıştır. (Köktürkçe män, Tq. hâla bän sonsesin etkisiyle b-> m- olmuştur).

§ 3. a yalın kökünü aşağıdaki şekillerde görüyoruz:

1. ar (Kırğa Kayb. Sag.) "öteki, ötesinde, karşı karşısında". Bu kelime bir yön gösterme ekidir. Onun ekini şimdilik -ar, -r olarak kabul ediyorum. Yani ar'ı * a-r veya *a-ar >*ār> ar şeklinde yorumluyorum. Prob. II. 96 282 ar čäriñä "öteki(karşı) yerinize"; III 257 9 onüñ ar džayında "onun karşısında", bk. IV 373 Iu arqı, aryı türetmeleri, meselâ II 519 940, vb.: arqı sarin (yükleme hali) "öteki (karşı) tarafı"

2. arı (bütün lehçelerde) "karşı (diğer, öbür) tarafa, oraya, daha ileriye"⁽¹⁾; Balkarcada arlaq (arırak yerine) "daha ileriye"; munnân árlaq "şu tarafa doğru". Genişletilmiş şekli : arı <*a-r-ı. ı-yi aşağıdakilerle karşılaştırmız. Prob. I. 175 12 u arı yan-ı "karşı taraf; öbür tarafı" III. 328 arı džaqqā "karşı tarafa"

Anlam olarak, anar, anār, anarī "oraya, o (şu) yöne, karşıya"⁽²⁾ yönleri çıkartılabilir.

(1) Kırgızcada āri-beri "bir aşağı bir yukarı" içinde āri kullanılır, Meselâ III 313 9u. Fonetiğin 109. paragrafında, Kırgızcadaki bāri "hepsi" (IV 8 5 7 u, "bāri" ise 89 3 u; 110 4 u vb.) ve kārī "yaşlı, eski" hakkında yapılan açıklamanın gerçeği yansıtmadığını, Kırgızcada içinde bir ā- sesini bulunduran başka pek çok kelime ispat etmektedir: ākā "baba" (? <aba+kā, bk. ayakā "küçük erkek kardeş" III 2 9 8 8, atakā V 99 1302; atākā 15 311); tañ için tāñār "erken"; tātti = tatlı; ānā "bu(o,şu) suretle, o, şu " = ana; kānikī "nerede" 329 6u, son-sesteki belirsiz bir uzunlukla = kānā IV III 7= qanī veya qainī, tıpkı kārī < qarī, veya tar, qeiri, geiri (VI 44 7 ve devamı, 45 1); Wb. ön damak ünsüzü bir fiil olan kārī, kīri'yi belirtmiyor; Tarançadaki geiri fonetik kurallarına göre uzundur, Tümencedeki qarī ise (Prob. IV 311 8) belirsizdir. Prob.'un IV. ciltindeki şekiller de uzunun (uzun sesin) sehven gösterilmesi mümkündür.

(2) bk. oñar (Meselâ Prob. II 301 967) "sağa doğru"; ondan sonra da "sağ tarafa" (tarafda). Bu anlamdan daha sonra oñartin "sağdan, sağ tarafdan" çıkma hali de teşkil edilir. Böylece

3. *a-* kökü, *alar* çoğul şeklinin bulunduğu lehçelerde asimilasyona uğradığı düşünülmüş olsa bile görülebilir: *anlar* > **allar* > *alar*. Buna karşı *-nl-* > *nd* haline geldiği, yani onlar'ın **andar* biçiminde ifade edildiği lehçelerde vardır. Buna, onlar'daki *-ni-* nin bu ses değişiminin (*-ll-* > *l*) yürürlüğe girmesinden önce olmuş olacağı varsayımıyla itiraz edilebilir. (?)

4. *ā* haline gelen Koybalcadaki *aya*'nın (Meselâ, II 278 182/83, 279 202), kökeni *a-qa*'ya dayanabilir. Ancak *aya*'nın *maya* ve *saya*'dan etkilenmesi de mümkündür. Fakat birinci şahıs zamirinin *maña* diye ifade edildiği ⁽¹⁾ Tümencedeki *aya* (Meselâ, IV 316 8u) görülür.

5. Uygurcada *adın* "bunun dışında,-den başka, başkaca) "*a-*" dan türemiş gözüküyor. Yani kelimesi kelimesine "oradan, oraya" anlamına gelmektedir. (*-dın* için, bk. Köktürkçe *gandın* ⁽²⁾ ve aşağıda 45. paragrafa:

Teleutçede *anārtın* "oradan", *munārtın* "buradan", *qanārtın* "nereden" ve Kırımcada *soñradan* (VII 287 19) "sonradan"= *soñra* ve *soñ*.

- (1) Köktürkçede *ayar* yükleme hali mevcut değildir; bulunması gereken yer tamamen belirsizdir.
- (2) *-dın* ile ilgili en eski türetmelerden biri açıkça *kidin*'dir. Anlamı "geriden, arkadan (itibaren) olup, gittikçe anlamı "arkada" şeklinde değişmiştir. Benzer değişikliklere hâla sıkça rastlıyoruz.

Kidin "arkada" M2 25 15; 9B *kādin*, bk. *ōndin* "önde, başlangıçta": *kādin* "geride, arkada, son nihayet", Wb. II 11 37/38 ve meselâ 9B 169 6. *kā*, *ki* bir köktür. Çıkma hali anlamı çok önceden unutulduğu için *kidin* şekli *kiyin* geçişinden sonra *kin* haline gelmiştir. (T2 89, M2 5 12, 21 18). Bu kelime yeni bir kök haline gelerek *kinintā* M2 81 68 "daha sonra, ileride" > *kinindā* (Mesela VI 141 8) ve *kiniñā* "sonradan" L3 (*manich.*) 1209 15) olmuştur. Doğu Türkçedeki *kinki* (VI 153 12u) için, şimdi ibadet kurallarıyla ilgili değerli bir metnin tarihsiz bir taş levha üzerindeki Uygurca çevirisinde *kinki* (yani *kinki*) bulunmaktadır. *kin* yerine, Tarançada *kāin* (VI 110 5; kötü bir parçada) kelimesinin olması çok ilginçtir. (bk. Raquette MSOS 1914 II 223; Wb. Kırgızca için *kein*'i gösteriyor).

Öte yandan "kādin" fonetiğin 274. paragrafına göre (bk. St3 § 32 dipnot 4) *kāzin* "geri, geride, arka kısım" haline gelmiştir, Wb. II 117 6; Orada galiba *kāzinindā* dan türeyen, *kāstindā* de vardır. *kāzinindā* > *kāznindā* > *kāstindā*. Bk. Sagayca *kestindāgi* Şor lehçesinde *kastindāgi*, Wb. II 11 68 ayrıca, bk. *kāzin*. Bu durum mümkün gibi görünüyor. Ancak Kaçin lehçesinde *keskāitā* (Prob. II 533 50) "arkaya, geriye" ve Kaybolcadaki *kiste* "geride" (Castr.) kolayca göz ardı edilemez.

Yeni teşkil edilen *kāst* ismi her durumda Prob. II 674 470 *kāstinā* "geriye" görülmektedir; bk. Wb. II 11 76 *kāstinnān kalgān* "arkamdan, peşimden geldi". 45. paragrafta *kāst'in* aşağıda "alt, üst" ile karşılaştırılmasına değinilmektedir.

Bir yön gösterme eki olan *kā*, *ki* bana göre, *kārū* "geri, geriye" = *kāri*, *gāri*, *kirū* (L6 26 27), *kiri* (Köktürk kitâbesi Oa 3), *kiri* de de görüldüğü gibi bulunmaktadır. Bunun, oldukça şüpheli gibi görünen Çağataycadaki *kāt* "arka taraf" (bk. 9B 101 15/16 ??) ile ve

M2 38 83, 45 45 *olartın adın* "bunun dışında, bundan başka", 9B 57 18 *ögünctä adın* "pişmanlıktan başka", -*tä* burada ismin çıkma hali görevini yerine getirmektedir; 9B 1 96 16 *munuñda adinsiy* "bundan başka", kelime kelimesine" bundan başka biçimde (şekilde)". Balkarcadaki *birdén soñra* "birden başka"nın dışında, Uygurca *naru* (Meselâ 9B I 9 15) *aniñdin naru* "bunun dışında, bundan başka", 11 7 5 *munuñda naru* "bunun dışında" (B Wb. e göre III 650 *bärü*) kelimeleriyle karşılaştırmız. bk. aşağıda paragraf 38 ve devamına.

6. Eğer benim, Türkçedeki *a/u*, *i-* kök seslisinin değişmesi hakkında çok aydınlanması gereken görüşlerim doğru olursa, o zaman bir *a-* kökü, eşanlamlı bir *u-* kökünün aynı zamanda ortaya çıkmasıyla ispatlanmış olacaktır. Ben bu *u*'yu, *u*'nun "bu, şu" anlamında kullanıldığı lehçelerde görüyorum: Prob. VI 71 17 *u kişiniñ* vb.; incelmış şekilde 59, 9 *ü yärgä* vb. IV 357 9u *u mama* vb. *u*, ünlüsünü esasen dar ünlü, bunun yanında her yerde ortaya çıkan, ince *o* ünlüsünü ise, geniş ünlü olarak değerlendirmek gerekir. (bk. *bu* > *bo*, *şu* > *şo* > Kırgızca *so*, *şul* > *şol*). Bu *u-* sesi -*l* vasıtasıyla (bk. soy. *gayıl* "nerede" I 402 104 ve devamı < *gayi-l*) *ul* şeklinde genişleyerek (II 224

özellikle Abakancadaki *kezrā* < *kāsrā* "ötesinde, karşısında", yani "dağın arkasında" kelimelerini karşılayan Köktürkçe ve Uygurcadaki *kisrā* kelimesiyle yakınlığı olabilir.

Son olarak belirtilen *kisrā* < *ki-si-rā* "arkasına doğru" kalıplaşmış bir yön gösterme eki olarak görülebilir. Ses bakımından Harman'nın Kaşgar metninde geçen *anes'ni* < *anasini* kelimesiyle (Kel. Sz. VS. 162, 29) karşılaştırılabilir; bk. 31 H4 *ānisni*, 50 *anesni* H4 ve benim Kumancayla ilgili verdiğim örneğe; *agisnā* < *ayizina* Ps 243 dipnot 3. Köktürkçede IS 5 *yayaru* (böyle okunur) *qondugda kisrā* "Çevreye yerleştikten sonra" ifadesi, Osmanlıcadaki *bān öldüktān sōra* "ben öldükten sonra" vb. ifadeyle bir paralellik gösterir; bk. Kırımca *oturduqtan soñ* (VII 81 3u) ve *toiduxtān soratın* "doyduktan sonra" (83 17).

Kisrā daki *s*. ile değişik, belki daha iyi bir açıklama için 47. paragrafa bakınız.

Kumancada *kāiri* (CC 49 *cenri*, *ceniri*) ile Baraba lehçesinde *kāirā* "geri, geriye" (Prob. IV 46 9 vs.) kelimelerinin kökeni genişletilmiş *kāi* kökünden gelmiş olabilir. Bununla beraber eski şekline bakmamız gerekir: Kumanca *qaira* (CC 49 *canra*), Baraba lehçesinde *qaira* (Prob. IV 3 2 vs.) "geri, geriye", *qair-* zarf fiili için, bk. Sagayca *qazra* "geriye, geri" (Prob. II 458 2707) ve Wb. de *qazir-* Kumancada ayrıca *kāri* (CC 50 *cheri*) de vardır.

Genellikle bk. *soñ*, *soñra*; *son*, *sonra*, *sōra*, *sorā*'nın tarihine.

Turfan fragmanlarında da şu anda görülen *qaya*, "geri, geriye" (Teleutçe Soyonca) şu ana kadar anlaşılmamıştır: M8 II *qaya kördilär* (bk. M2 90 yukarıda); herhalde *qai-i* zarf fiilidir (Gerundium); *qai-* *qair-*, *qayir* haline gelmiştir. Tıpkı *ā-* nin *är-* haline geldiği gibi. (St3 1252 dipnot 2) ?

159 *ul tai*, III 32 58 *ul balaniñ*), hemen hemen yalnız başına bağımsız halde görülen ⁽¹⁾ geniş ünlü o'dan oluşmuştur.

En eski *u*- sesi belkide T2 IIIa 6 da bulunur.

§ 4. *bä-, bi-; sä-, si-* kökü çoğul durumunda biz, siz < *bi-z, si-z* şeklinde görülür. *z*- sesi burada çoğul şeklini belirtmiş olmalı.⁽²⁾ Fakat bu durum, daha evel unutulmuştu. Bundan dolayı yeni lehçelerde değişik biçimlerde gelişmiş olan *bizlär* "CC 214 7, *Sizlär* M 6 2 (Hristiyanlığa ait.) şekillerini görüyoruz.

bä-, sä- şekillerini ayrıca *män* < *bän* nin etkisiyle ismin yönelme halinde *säkä, bākä* > *mākä*'de görüyoruz: Prob. II. 130 1452 *mā*, 97 330 *sägä* > *sä* (158 30). Öte yandan yönelme hali ses ve biçim bakımından *aña*'nın etkisi altında bulunmaktadır. Öyleki, CC'de *maga, saga, maa, saa* şekillerine rastlıyoruz. Bununla birlikte daha çok örneğin bulunduğu *maña, saña* biçimleri kezâ T9 32 de *baña* ve bunun daha da vokalleştirilmesiyle (seslileştirilmesiyle) Köktürkçede arka damakta telefüz edilen *maña* biçimi görülür. Turf. *maña* M6 3, 26 1, 41 10. *Sägä* ve *saña* şekilleri muhtemelen çok eski Türkçedeki lehçelerden gelmektedir.

§ 5. En eski doğu Türkçe vesikalarımızda "*aña*"nın yerine "*añar*" kelimesi türetilmiştir. (Tq 25 ; Köktürkçe; M 6 4; 9B 28 19; 9B ayrıca *aña*; CC) ; yine *añaru* şeklinde türetilmiştir. (Tq 21; bk. *bañaru* Tq 35) < * *a-n-qa-ar-u* veya *-r-u* ⁽³⁾ . Bu, *u* yukarıda sözü edilen *ari* kelimesindeki *-i* ile aynıdır. *-i* kökteki *a/u-* seslilerinin değişmesiyle türemiştir. bk. *taš, tiš* " dış yüz, dış taraf" kelimesinden türeyen şu kelimelere: *tašqar, tasqar* < *taš-qa-r*, Çağatayca *tašqaru*'nun genişlemesiyle türeyen *tašqari, tišqari, tašqiri*, kelimeleriyle Os-

(1) K. Kırgızcadaki *o*; anlamına gelen *a* hakkında fikir yürütmek oldukça zordur. Bir çok yerde *bu* sözünün karşıtı olarak kullanılır. (V 9 99/100 *bu dünö* "bu dünya", *a dünö* "o dünya= öteki dünya"; bk. 12 215, 14 287 vb.; Fakat 70 318 de *o dünöğö* "o dünyaya"). Burada *a-* kökünün var olduğu kabul edilemez mi? Hattâ o'dan türetildiği düşünülmemeli mi? İsmi eski "çıkma" halini incelediğim yerlerde, son zamanlarda vurgulama sonucu meydana gelen bir dejenerasyonu, daha çok ileri düzeyde yapılan araştırmalar gösterecektir. Bu durumu aşağıda bu yada şu şekilde ilâveten (dejenere olmuş mu diye) açıklayacağım.

(2) *-z* sesinin çoğulu belirleme değeri özellikle ikinci şahsın iyelik ekinde apaçık görülmektedir: Köktürkçe *qayaniñ* senin *qayan*, fakat *oylaniñ-iz* "Oğullarınız", osmanlıca *gözlärin* "gözlerin", *gözlärin-iz* "gözleriniz". *-iniñ* < *iñ-siz'in* (bk. St3 §1 *qayani* < *qayansi*) ses yönüyle ilgili yapılan muhtemel açıklamayı karmaşık görüyorum. Zira bu açıklama, *qayanim* kelimesinin *qayanimiz* ile karşılaştırılmasıyla yapılmaktadır (Bk. NF. 74).

(3) Kazakçada *miña* ve *miñar* şeklinde ifade edilen "bu" kelimesinin yönelme hali *-ya* eki vasıtasıyla *minarya* örneğindeki gibi teşkil edilir.

manlıcadaki *dışarı* "dışarı(ya), dışarıda" kelimesine. Ayrıca Köktürkçede *yoyaru* Çağataycada *yoqqari* (!); Kazakça *yuyarı* kelimeleriyle "yukarıya, yukarıda" anlamlarına gelen Balkarcadaki *oyarı* gibi, **yoqqar*, (1) **yoyar* (Tarañcida *yoqar*, Sagaycada *çoyar*) kelimesinden türeyen, Tobol lehçesinde *yuyara* kelimesi, *yo*, *yo-q* "üst taraf, yukarı" isminden türetilmiştir. *yanqa* > Çağatayca *yaña* "-e doğru, -e yönünde(2)" kelimesindeki yönelme hali, *yan* "yan" kelimesinden gelmektedir. Aynı şey Çağatayca *yañqari* "yana", Tümençe *yañgara* kelimeleri içinde geçerlidir (Prob IV 377 11 u, 397 12); Tümençe *itskärä* "içeriye" kelimesindeki -a da yönelme halini işaret eder (Prob. IV 257 15)

§ 6. Bundan başka, *taşra* "taşra", *icrä* "içeriye, içerde", *soñra* "arka(dan), sonradan" örneklerinde görüldüğü gibi kelime köküne eklenen ve aynı zamanda bir yön gösterme eki olan -ra eki de bulunur. Bu eki Osmanlıcada da *närä* "nerede, nereye", ekseriyetle *näräyä* "nereye" biçiminde, yine Osmanlıcada *bura* "burada", *buraya* "buraya" gibi daha birçok örnekte görmekteyim. *ara* hakkında yapılan uzun açıklamayı burada gereksiz görüyorum; bk. Azeri lehçesindeki *hara* "nereye" < *qa-ra* § 30 9.

§ 7. *bä-*, *bi-* köküyle ilgili olarak, ayrıca şu anda şüpheyle karşılanan *bärü*, *bäri*, *biri* "buraya" biçimleri, *arı* "oraya" (*arı päri* "bir aşağı bir yukarı") kelimesinin zıddı olarak görülmektedir. Ben bu biçimlerin St3 2 *bu* kelimesiyle ilgili olduğunu zannediyorum. Kelime kelimesine "bana doğru" = *bä-r-i*, anlamında olup, bundan "taraf,(3) denberi" anlamları türemiştir: *bärü*,

(1) bk. Tarafımdan hazırlanan "Hommel dergisinin 2. ciltindeki yazıya S. 20 ve devamı

(2) Wb. III 58'e göre; çıkma halini gösteren yapılar: *şähärdin yaña* "şehir doğru" = Osmanlıca *qapudan yana* "kapıya doğru" vb. , bk. Uygurca *törtidin siñar* "dünyanın dört yönüne" M37 12 ve 58. Sayfadaki özete 9B'de söz konusu kelime, WB. IV 686/87 de *siñar* olarak gösterilen kelimenin karşılığıymış gibi gözüküyor: Her halde, *xayutın siñarantın siñar* "hangi yöne doğru- yöne doğru". O halde Köktürkçede (II E 32) *siñar-siñar* şeklinde tekrar edilen kelimelerin "buraya" ve "oraya" = "burada" ve "orada" anlamlarına gelmesi muhtemeldir. [Ramstedt'in JSFOu XXX 21 6-7 Uygurca kitabesinde bu kelime *siñari-siñari* biçiminde ortaya çıkmakta olup "bir parça diğer parça" anlamına gelmektedir.] Kırgızcada *mında bu siñirda* şekliyle "burada" anlamına gelen bu kelime bozulmuş mudur? Editör'ün bizzat kendisi de, 9B'de *siñar* (1 35 30) biçimini kullanmaktadır; Yani *qamiqtin(-din) siñar* "her yerde, her tarafta" anlamında; 9B 1 57 23 *qıl özüñdä* (çıkma hali) *siñar* "(onu) kendisinden uzaklaştı". Bunun zıddı yaklaşık olarak, *maña yaqrı* (? bk. yukarıda Köktürkçe *yayaru*) *birsän* 9B 182 6 "onu bana yaklaştı". Tq 41'de geçen *siñarça* şeklinde tamamiyle bilirsizlik hakimdir; bk. Wb. *siñar*, *sinir*?

(3) Diğer örnekler gibi bu kelime örnek olarak eskiden yükleme halini gerektiriyor: Tq 29 *Kögmän yişiy bärü kältimiz* "Kögmän-Kara ormanın bu tarafına geldik"

päri käl, Kırgızcada *kel berı* "gel beri" ifadeleri tamamıyla *yanıma käl, kil* "buraya gel = yanıma gel"⁽¹⁾ ifadelerinin eş anlamlarını karşılamaktadır. Menşei nin çoktandır unutulmuş olması tabiidir. Öyleki meselâ bugün Teleutçada "onu buraya getir" ifadesinin yerine tekrar halinde söylenen *mā päri aq- käl'yär* ifadesini kullanmaktadır. Prob. III 94 11 *bu berı kel* "buraya gel" ifadesini vurgulamaktadır.

§ 8. Koybalca *bär* (Castr. § 103; S 126, 145) "buraya"= Kırgızca *ber* (Prob. III 217 1735; *ar*'ın zıddı) kelimeleri, *bärü* vb.'nin *bär-ü* den türediğini açıkça gösteriyor. Buna karşı K. Kırgızcadaki *bergi* kelimesi *berig'ı*den kısaltılmış olabilir (bk. Wb.); Ancak burada *-gi* herhalde doğrudan doğruya *ber*'in yerine geçmiştir: Prob. V 7 23, 19 446 ve devamı *aryi* ata'nın zıddına "baba" *bergi ata, berg' ata* "baba"; Bu kelime Kırgızcada da Prob. III 127 100'de (Zıddı: *özümñüñ äkäm* "kendi babam, öz babam"); Buna karşı 161 3 u'da geçen *bergiñ* "deden" mânasına gelebilir.

§ 9. Eski Teleutçada *ari päri* kelimelerinin yanında *ari mäi* kelimeleri de vardır (Meselâ I 19 306; Wb. IV 2067" = *bäri, päri*"); adı geçen kelimenin kökeni belkide bir *mä* köküne dayanabilir.

Bu kök I 60 14 de şöyle görülmektedir: *sän mänän* (çıkma hali) *yanip kälär polzoñ* "buradan geri dönersen". bk. *mä* "burada" Prob. IV 7 8, *mä* III 300 9u ve Wb. s.v. *mä*; ayrıca Wb. IV 2085 *mänä* "burada, burada senin var" ve *mävo*'da herhalde (<*mä-bu*), *mavo* "bu" dan gelmektedir. Raquette MSOS I 912 II 162 de ilâve olarak "sadece konuşma dilinde kullanıldığı" belirtilmektedir bk. aşağıda § 41

§ 10. Osmanlıca "*bän*" ile bu "*mä*" arasında görünüşe göre tarih öncesine dayanan ilişkiler mevcut olsaydı, o zaman "*bän*" doğal olarak "burada-şurada, şurada-burada" anlamlarına gelirdi. Dahada önemlisi, bu durumda birinci şahıs iyelik eki *-m*'nin (*qayanım* "Kağanım" vb.) ses bakımından son derece basit bir açıklaması olurdu. Bununla, nihayet ikinci şahıs iyelik ekinin kökenini (*qayanıñ* "Kağanın" vb) tıpkı geçmiş zamanda birinci çoğul şahıs belirleyen *-q, -k* vb. gibi (St2 § 10 vb.) ikinci şahıs gösteren bir *ñ*⁽²⁾ un-

(1) bk. Prob. III 33 13 *mında qasıma kel* "buraya gel" = V 435 2268 *beri kelci qasıma*.

(2) Köktürk kitâbelerinde *-ñ* nin yanında *-y -g* de görülür. bk. Thomsen, Inscr. 21 ve meselâ IE 24 *adgüg* "iyiliğin" (sağlığın). Kumanca da arasına görülen *ñ*: *y* değişiminin sebebi ancak CC'nin tamamı yeni bir baskı halinde neşredilirse, tesbit edilebilir.

y-, -g-'yi Tümencede yeni lehçeler arasında görüyoruz. Bunların içinde eski Türkçe izlerinin hâlâ bulunup bulunmadığı, belli değildir: Prob: IV 387 6 *bariyis* "gidin!", 385 9 u *kiliğis* "gelin!", 328 10 *qiliyis* "yapın!", 323 13 *uyat'almasayiz* "uyanamazsanız" vb.

suruna dayandırma imkânı olurdu. Adı geçen ek, zamanla ikinci şahıs o denli belirleyici hale getirmiştir ki, ikinci şahıs fiil çekim eki *-sin* deki son sesi kismen de olsa değiştirebilmiştir: Prob. II 699 1u *âtärziñ* "yapacaksın", III 296 5u *beräsiñ* "vereceksin" vb.

§ 11. İsim çekiminde ünlü ile (sesli harfle) biten kelimenin ilgi hali büyük bir ihtimalle- Ne yazık ki elimizde Köktürkçeden⁽¹⁾ kalma örneklerimiz yoktur. *-n* ⁽²⁾ ile sona ermektedir. Ünsüz köklerde *-iñ* şeklini görüyoruz. Bu *-iñ*, zamir çekimi ve sonu *-n* ile biten çok sayıda ismin etkisiyle daha ziyade *-niñ*'in yerine geçmiştir. (Doğu Türkçede *quşniñ* = Osmanlıcada *quşun* < *quşun*; Çoğul *-lamiñ* = *larin* < *lariñ*; fakat Osmanlıcada *ananin* da vardır).

Tobol Tatar lehçesinde ise, *-y*- yerine *-ñ*- görülür: Prob. IV 217 9 *barasañis* "giderseniz", *barūñis* "varış seyahatiniz", *qaitūñis* "dönüş seyahatiniz", 221 11 u *qaitqñiz kilämä* "eve (yurda) dönmeyi istiyormusunuz" (bk. biçim bakımından StI § 15 ve Spr. 84 b báryü kelimesi altında).

Barâba lehçesinin, bu grup ile biraz sonra zikredilecek olan lehçeler arasında bir köprü vazifesi gördüğünü kabul etmek gerekir: Bu lehçede, Prob. IV 63 9 u de, gerçi *qaidiñis* "geri dönünüz" ifadesini görüyoruz, fakat bununla birlikte 41 15 de *körūñör* "görün, bakın", 59 13 de *qaliñar* "kalın" ve nihayet 28 11 de *qoyiñnar* "koyun" < *-iñ-lar* ifadeleri ve keza 23 14 u da da *yiälbassiñnar* "yemek yiyemezsiniz" < *yi-al-maz-siñ-lar* ve benzeri ifadeler vardır. Kırğızcada çoğul şeklinin her iki türü birarada (yan yana) bulunur: Prob. III 263 7 u *bariñiz* "gidiniz" 5 u de *keliñiz* "geliniz", fakat 266 4 de aynı parçada *keliñdar* "gelin" < *käliñlär*, 299 5 *aitiñiz* "söyleyiniz" = 282 16 *aitiñdar* "söyleyin".

Barbaba lehçesindeki örnekler, Abakan lehçesinde verilen örnekleri şöyle izah etmektedir: *aliñar* "alın", *keziñar* "kesin"; *pariñar* "gidin" bu kelimedeki uzatma muhtemelen yanlışdır. (Prob. II 194 718 = *Pariñar* 200 927, 111 787 v.s.); *kälär* < + *käliñar*, *kördärbä* "gördünüz mü" < + *kördiñärbä*. Aynı şekilde *sıqpassär* "dışarı çıkmıyorsunuz" < *çiq-maz-siñ-lar* (+82 320), *ölörzör* "öleceksiniz" < *öl-är-siñ-lär* 183 344). Çoğu zaman kısaltılmış şekli *päräzär* (27 252) vb. görülür.

Bu örneklerdeki *-ñ*- yerine Altay grubuna dahil olan Moğolcada kısmen *-y*-, *-g*- görülür: 134 19 *polzoyor* "olsaydınız" < *bol-sa-y-lar*; 144 21 *soqpoyor* "vurmayın" < *soq-ma-y-lar*; 166 3 u *slär ürönyönüyördü* *unutpayar* "öğrendiğinizi unutmayın = öğrendiğinizi < *ögrän-gän-i-g-lär-ni* (bk. Meselâ M41 14 *ät'özünüzlärni*) ve *unut-ma-y-lar*. "şimdiki zaman" da 143 1 *päräziñ* "vereceksin". -I- siz çoğul : 141 15 *paraziñar* "gideceksiniz" vb. Fakat 145 4 u *polbossiñar* "siz(ler) değil."

(1) W.W. Radloff Wb. III 667 göre, *näñ*'in ilgi hali *näñ* şeklinde Tq 57 olması gerekir; kelimenin geçtiği paragraf tahrif edilmiş olup anlaşılmamaktadır.

(2) Bu yapı aynı zamanda ikinci şahsın iyelik ekiyle türetilen isimler de de görülmektedir: *iniñ* "kardeşinin" ve "kardeşin", tıpkı Köktürkçedeki *qayaniñ* "Kağanının" ve "Kağanın" kelimelerinde olduğu gibi.

§ 12. Ancak dil yaşamında birçok şey tekrar edildiği için daha eski gelişim evrelerini daha yenileriyle karşılaştırsak, Türkçedeki ilgi halinin menşesine göre zaman geçtikçe iyelik ilgi halinin işlevlerini yerine getiren sanki bir yön gösterme eki gibi görünüm arzettiğini görürüz. Zira bugün biz tek bir ilgi halinin yerine çoğu zaman *-qī*, *-ki* ile türetilen kelimeleri görüyoruz: Prob. IV 78 4u *miniñgi ton* "benim elbisem" 78 1u *minin ton*; 76 8 *tüsñüñgü mäklügü* "Step(lerin) hayvanları", bu kelime 26 1u da geçen *qanniñgi ornina* "hükümdarın mevkiinde" kelimesine tamamiyle benzemektedir; Prob. VI 112 14u *bir bainiñki bir gizi bar äkän* "Zengin bir adamın bir kızı vardı" = 150 9 *bir patišāññ bir wäzirī bar ikän*, 193 1 *äşäkniñki uiya.....känäs körsätkän işlärinī.....aitti* "eşeğin öküze ne gibi öğütler verdiğini anlattı." = 192 10 *äşäkniñ uiya mundaq känäs körsätkäninī ägäsī hämäsini bildi* vb.

Osmanlıcada *onin üç oyli warmış* gibi genel yapıların yanında örneğin Prob. IV 125 1 de şu yapılarıda görüyoruz: *aniñqī bir ulū bar igän* ve özellikle mahallî ifadelerde *mindä bir küskü bar* "bir aynam var" IV 293; Bu metinde ayrıca: *siniñ küskü bar igän* ve *miniñ bir küsküm var*; bundan başka *ni ünärigis bar siskä?* "Nasıl bir beceriniz var?" (bk. *bisgä mal dzoqpa?* "malımız yokmu ki?" ifadesindeki yönelme haline III 326 18; *sā pala parba?* "Çocuğun var mı?"); *siniñ ni ünärin bar yanında, bularda bir ünärī bar* ve *ni ünärin bar sindä*; Bulunma hali Prob. I. 178 8 de görülmektedir. *Ködön älbilä yondo-dā par* "bütün insanların bir makatıda vardır", 195-196 *Säniñ qanča sümä* yanında *sändä qonča sümä?* "kaç listen var?" Bir yüzüğe sahip olma ifadesi, Prob. VI 99-103 de, bulunma hal ekiyle veya *golīda* "elinde" kelimesiyle ifade edilir. Halbuki IV 205 1u da basit bir mülkiyet ifadesi ilgi hali ve iyelik zamiriyle gösterilmektedir: Fakat bunun yerine Prob. VI 70 19 da şu ifade zikredilmektedir: *mäniñ yenimda yormaq yoq* "yanımda para yok", kelime kelimesine "benim yanımda para yok"; IV 335 8 de *bir as yanimda aqtsazi bar idi* "yanımda biraz para var".

§ 13. Ancak bu *-qī*, *-ki* bir şeyin "yanında içinde... bulunan, mevcut olan" anlamlarını karşılar: *iç* "iç, içi", *içki* "içinde bulunan = iç, içinde"; *qış* "kış", *gişqi* "kışta bulunan, kışlık, kışla ilgili, kışa ait". Aynı şekilde Osmanlıcada *yarinki* "yarıncı" = Uygurcada *yarinqi*, Osmanlıcada bugünkü "bugünkü" vs. Bu yeni türetilen kelimeler karşısında, Türkçenin öbekleşmiş şekillere büyük bir eğilim gösterdiğini göz önünde bulundurmak zorundayız; ve günümüzde görülen *mäniñki* kelimesinin daha eskiden kullanılan *maniñ* kelimesini anlam bakımından tekrarladığı, yani *mäniñ* de "yanımda bulunan, benim ki" anlamlarından başka bir şey ifade etmediği sonucunu çıkarırız.

İlgi halinin mahallî bir yön gösterme ekinden türemiş olabileceğini benimseyen bu anlayışta bu arada şu açıklamalara yer verilmektedir:

1. İlgî hal eki umumiyet itibarıyla mevcut olduğu halde neden en eski abidelerde hemen hemen sadece canlı varlık ve şahıs zamirleriyle sınırlandırılmıştır: Meselâ Köktürkçede IE 33 *bägiñ* "beyin", IS 12 *qayaniñ* "Kağanın", IE 39 *biziñ* "bizim", IS 11 *mäniñ* "benim", daha sonra T2 VI de toñuzuñ "domuzun", XLIV quşuñ "kuşun", fakat XIII de, *qamıc buluñ* "son, kaşığın kenarları", Bununla beraber taş bir levha üzerinde görülen T1 302 3, 13 *taşlarıñ ärdämi* ve 303 26 da, *taşıñ subı*, her ikisi de doğrusu - "taşlardaki güçler (kuvvet)" ve "taşdaki parlaklık" = "taşların içinde bulunan, onlara özgü güçler" vb. ifadesi - yukarda *bägiñ* kelimesinin "beyde bulunan, ona ait, ona has" anlamlarında kullanıldığı yerlerden farklı değildir.

2. T2 XXVIII de en çok dikkati çeken "anlamca benzer iki kelimenin veya kelime parçasının birleşip yeni bir kelime oluşturmaları" *tört buluñtaqi ädgüsi* "dünyanın dört bucağının en iyileri" neden daha doğru olarak *tört buluñtaqi* (*ädgü* veya) *ädgülär* kabul edilebiliyor? (Fakat IE 2 de *tört buluñdaqi budun*, M2 22, 23 de *čambudivip- daqi bağlär* "Jambudvîpa'nın beyleri", 23 20 *tört yiñaqdaqi* iliglär "dünyanın dört bucağının kralları"). bk. Prob. I 161 19 *ol tört pudaqtayi ašti* (<*ašni*>) "bu dört dalın (*budağın*) gıdası", fakat 161 13 de *pu tört pudaqti* (-*tiñ* diye okunur) *azın* "bu dört dalın (*budağın*) gıdası".

§ 14. Yükleme hali eski Türkçede -iy, -ig sesleriyle sona ermektedir. Bu sesler batı Türkçesinde -y, -g nin -i, -i haline gelmesiyle türemiştir. (bk. Köktürkçe *tirig* "diri"> Osmanlıca *diri*). Doğu Türkçesinde vb. yavaş yavaş onun yerini zamir olarak kullanılan -ni, -ni almıştır. (QB'de ve ara sıra Turfan fragmanlarında -ni M 10 3 [Hristiyan] *barcāni* "hepsi, bütün"; M2 78 39 *alquni* "hepsi, bütün" vb. görülür. *Yazuqumuzni* "günahlarımızı" L4 2 3 2 vb. *gañimüzni* "babamızı" M2 8 7 62 kelimelerinin yapısının nisbeten daha yeni olup olmadığına henüz karar veremeyiz. Çünkü bildiğim kadarıyla kitabelerde bunları karşılayan bir şekil yoktur.

Bu durum karşısında ileride göreceğimiz gibi, soru zamiri tamamiyle şekilsiz bir edat izlenimi yarattığından, doğrusu *nä*'nın eski Türkçede çekimi yapıyorsa da zamir veya isim çekimini takip edip etmediği başlangıçtan itibaren elimizde belgelerin olmayışından tereddüt edilmektedir. W.W. Radloff bu soru zamirinin eski şekillerini aşağıdaki şekilde göstermektedir (NF. 76):

nä

näñ (?) [isim]

näkā (?) [isim]

nāni (?) [zamir]

§ 15. Bu şekillerden ilk olarak bu arada Tanyukuk kitabesinde ortaya çıkarılan yönelme hali *näkā* dikkatimizi çekmektedir. Zira yönelme halinde diğer zamirlerin bugün *-nq-*, *-nk-* den oluşan bir *-ñ->-n-* yi gösterdikleri yerde bile, soru zamiri *nā*'nin sadece *näkā*, *nägā* vb. (fakat *näkā* veya benzeri şekilleri değil) teşkil etmesi inkar edilemez bir gerçektir.

Başka bir ifadeyle *nä* hiçbir zaman, meselâ *bä-*, *sä* ve bu'nun yanında görülen *-n-* şekilleri *bān*, *sān*, *mum-* gibi yanına *-n-* alıp *nān-* olmaz.

Bu durum aşağıda ekseriyetle daha eski şekillerin bulunduğu listeyle tamamiyle tasdik edilmektedir. Bu listenin yanındaki ikinci bölümde *-n-* ile türetilen diğer zamir köklerinin uygun şekilleri gösterilmiştir.

1. <i>nä</i> tæg "nasıl" T2; <i>nätäg</i> M2	<i>anday</i> T2 5, 1 5
1 6 24, 3 1 43; L6 23 5,6. qB	<i>antay</i> M2 9 11
<i>nädäg</i> 33 16, 1 55 7 ("ne");	<i>muntay</i> M2 6 3; M2 20 2. qB 74 5
ayrıca <i>nägüdäg</i> 35 6, <i>nägü</i>	<i>munday</i> , daha sonra da <i>munuñ</i> tæg
tæg 3 2 17.	"bunun gibi" 12 6 28, 12 8 25; <i>aniñ</i> tæg
	"bu suretle" 60 34. <i>qanday</i> , <i>-daq</i> .

qB 'de geçen *nädäg-* *anday* kelimeleri birbiriyle ilgili kavramlardır = "ne ölçüde- o ölçüde", "ne şekilde-bu şekilde" Meselâ 8 4 30, 95 4 (1 20 27 de *nägü tæg*.....*anday*); Buna rağmen *-n-* *nädäg* kelimesinde yerini muhafaza etmesi mümkün değildir. Tq 30 da geçen *kāntintæg* kelimesinde ise zorunlu olarak yer almış gözüküyor. (W. W. Radloff'un, *-n-* i üçüncü şahsın iyelik ekiymiş gibi görmesi her halükârda reddedilmelidir.)

2. <i>näčä</i> "ne kadar, kaç" v.s. L.	<i>anča</i>
(manich.) 4 11 a. qB 57 3a/	<i>munča</i>
3b. qB'de çok defa <i>-mä</i> ile tü-	<i>qanča</i>
retilmiştir: 37 15; 1 1 7 29, 70	NB. de Thomsen'e göre Köktürkçe ki-
3 v.s.	tabelerindeki tahrif edilmiş yerde bir
ayrıca <i>näčäkätägi</i> "ne dereceye	kere <i>nānča</i> geçmektedir. (II N 9; ay-
kadar" L6 16 16 = <i>näčä</i> -	rıca 5. 1 86 " <i>leçon qui me parait sūre</i>);
<i>kätägi</i> ; bk. M9 3 <i>bükün</i>	Radl de <i>bunča</i> . Thomsen 42. sayfada
<i>künkätägi</i> "bu güne kadar",	Wb.de eksik olan ve benim be-

M2 50 3 6 *yitinc künkätägi*
"yedinci güne kadar" vs.
(*tägi*'nin yönelme hal şekli
täg- deki gibidir).

lirtmediğim bir Uygurca *nāncä* ke-
limesini zikrediyor. Wb. III 6 7 8 de
başka daha yeni şekiller mevcuttur.
Özellikle *nindzik* kelimesi Prob. IV 5
7 u; nintsä 6 2 5; *nindžä* 8 1 9 u; Bal-
karcada *nénca*, *nénce*. Bu kelimeler
anča 'nın baskısıyla uzaklaşmış, belki
onunla birleştirilmiştir. (Balkarcadaki
nénca bu birleşmeye (birleşik ke-
limeye) doğrudan doğruya işaret et-
mektedir, bk. Pröhles § 59.)

3. *näcük* "nasıl" T2 L3 (Hristiyan)
1207 15 "iken"- Türkçe çeviri
qB 102 23.
näcükün M6 2, 5 "eğer, şayet,
nasıl" (?nerede, nereye olursa olsun).
näcüküldi M 45 8 de "nasıl oldu ki"
= "niçin"

ančay Kar. T
andžaq Osm.
ančiyin qB; veya *ančiqin*.

nä-cük-in ve *an-čiq-in* kelimeleri vasıta hali ekleri olarak açıklanabilir.
(*näcükün* M2 3 15, 24 13 "ne ile, ne suretle, niçin, ne sebepten"), bk. yaygın
olarak görülen *nä-si-n* "ne sebepten, niçin": Balkarcada *nésin*; Prob. I 1 45
16u *mā nāzın iladiyar* "niçin bana ağlıyorsunuz?"; IV 18 16, 55 11 *nizın*; II
150 494, 152 55 8-60 *no imāzın* "niçin, ne sebepten". Şekilsiz *nāmāzi*
parabın "ne, niçin gideyim?" II 6 20 746 nasıl değerlendirilebilir? Ge-
nişletilmiş şekli belki *ančiyinc`a dır* L6 6 19?

4. *nädä* L4 (manich). 16 10, 12 *nädä*
ötrü "neden ötürü, niçin, ne suretle"
ayrıca *nägüdä* M2 5 14, 6 6 vb. Ve T2

anta, *anda*
bunda, *munda*
qanda

36 da belirsiz bir yerde. -*dä* her iki kelimeye çıkma halini göstermektedir.
Tıpkı meselâ L4 1 6 13 de *antada kisträ* "ondan sonra" ve qB 1 55 9 *bü-
gündä naru* "bu günden itibaren", 133 13 *kälmišindä naru* "sen geldikten
sonra", *naru* dan öncede, -*dä* gittikçe daha sonraları görülen -*din*'in yerini
almıştır.

Ayrıca CC 169 8 de *nadan* = *nädän*; *andın*, *qandan* ; Prob. IV 5 6 7u ve
devam eden sayfalarda *nidän* "nasıl, ne suretle, nereden, neyi, neye"= Kır-
gızca *nedän* Prob. III 5 20 418 17.

§ 16. *nä*'nin diğer eski türetmelerinde buradaki kadar az miktarda bir *-n*-in izlerini görüyoruz:

nägü ⁽¹⁾ "niçin" M 43 7; *näkü* *üçün* "ne sebepten (dolayı)" M242, 10; *nä nägü* *ış* M2 23 26 "herhangi bir iş"; *nä nägü* (Akk.) "herşey gelişigüzel" M2 61 14; 9B 22 1 *nägü tär* "ne diyor (der)"; 70 9 *nägüni tiläsä* "ne dilerse (dilesin)"; 32 24 vb. *nägügä* "neden dolayı". Wb. III 675'e göre Uyğurca *nägün* 9B'de bir kere geçer *nägülüg* "niçin" M 41 12; 9B 20 16 *nägülüg täsä* "ne derse desin"; *Şorça nayiliq* "nelik" = karakter, âdet, örf; SV *nätälik* "nitelik"; Kazakça *niçeklek* (Bal. II 1 47) "nitelik".

nätük "niçin" T2 88.

nälüg L6 33 20 "niçin" (?) 9B de "neden dolayı, ne sebepten" 33 2, 41 15, 81 28 "nasıl" 1 55 17. *näräk* "niçin, ne sebepten" 9B 58 8, 100 29, 133 32 vb. < *näräk*, *nägäräk*, *näkäräk*, bk. Prob. I 116 10u vb. *näräk*, II 1 33 1541 *näkäräk*(!) ayrıca *näräktü* "ne sebepten" Prob. I 97 396 = *näkäräktü*; 36 226; -*tü* < -*liy*; Prob. IV 1 25 2 *it ni kārāk saña* "niçin köpeğe ihtiyacın var, köpek senin neyine gerek?" Daha fazla bilgi için *no*'ya bakınız.

§ 17. Burada isim soyundan geldiği kısmen açık olan diğer birkaç yapıya değineceğim:

1. Kırgızca *nelik* "ne? (nelik)" Wb. III 68 1⁽²⁾.

2. Köktürkçe, Uyğurca *nän* "bir şey, eşya, şey, nesne, mal"; 9B 6 1 22 *qara nän* "kara (siyah) bir şey"; 61 30 *nä körklüg nän ärdi kişi ölmäsä* "insan ölmese ne kadar güzel (şey) olur". *ne-rien* < *ne rem quidem* gibi olumsuz fiille= "değil, hiç bir şey, hiç, asla katiyen" (bk. Prob. I 23 22 olumsuz fiille birlikte *nämä*; 1 2 3 10u olumsuz fiille birlikte *pir nämä*= "hiç").

(1) Wb. III 674: "Her halde *nä* + *ägü* den teşkil edilmiştir. Tıpkı *igägü* => *igi* + *ägü* de olduğu gibi". *nägülügü*e göre (bk. *bilgülügü*, *tutquluy* vb.) olabilirliği pek nadirdir. Özgü'yü "ona özgü, ona has" Öz "kendi(si)" kelimesiyle aynı görüyorum. Wb. de geçen -*ägü* eki, okunmayacak derecede tamamiyle bozulmuş doğu Türkçe *üçügä* "barsaklar" (Spr. 82 e) kelimesinde = *iç. ägü* şekli görülmektedir.

(2) Kırgızca *nelik* kelimesi o halde *-n*-i ihtiva etmiyor. Buna karşı Kırgızcada bir *sonduq* "sebep" ismi var (Wb. IV 540), bu ismin etimolojisi Wb. de beyan edilmemiştir, ancak < *şun-luq* < *şu-n-lu-q* "şun-luk" dan türemiş olduğu bellidir: *sonduqtan* "bundan dolayı, o sebepten" III 32 3 11 u, "bundan dolayı, ondan dolayı" muhtemelen 319 9 u, 8u da. Ben de *şu* yerine *şu-na* yı benimsiyorum, Kırgızca'da *sonümdü körsötöin* "bunu, şunu, benimkini (benim mülkümü göstermek istiyorum)" < *şuna-m-ni*.

3. *nāk*, *nik* "ne, niye, niçin, ne sebepten (dolayı)" Wb. III 670, 698 de "nägä'den oluşmuştur. Vurgunun nänä şeklinde yapıldığını kabul eder ve Fonetğin 131. paragrafıyla mukayese edersek kusursuz olur. Öte yandan *nāk*, *nik* kelimelerinin özellikle bulunduğu Proben'in (denemeler adlı eserin) IV. ciltindeki metinlerde yanlarına sürekli nigä kelimesini aldığını da⁽¹⁾ göz önünde bulundurmak gerekir.

Bundan dolayı diğer isimle ilgili yapıları nazarı itibara olarak *nä-k'in-k-* sının isim teşkil ettiğini belirtmek veya *oq* ile birlikte düşünmek belkide uygun olur: *nä-oq* tıpkı *nāmā* < *nä-mā* ⁽²⁾ de olduğu gibi. Balkarcada ünlülerden önce *nāk*'in yerini *neg*'in aldığı (Kel. Sz. 161 42.4, 159) ve bu kelimenin *nägä*>*näg*'den gelerek kısaltılmış olduğu şeklindeki ifadeler şüphesiz ispat sayılmaz. Diğer dillerde olduğu gibi Balkarcada da edat tarzındaki kullanış tam olarak ispat edilmiştir: 153 7 *nek ziláysan* "ne=niçin ağlıyorsun?" "nasıl ağlamayayım!" Bunun yerine basit bir "ne" : 1544 *né aylanásan* "ne= niçin oyalanıyorsun?" *né bileyím* "ne bileyim?" bk. Prob.

(1) *nägä* "nereye" Harmanın'daki Kaşgarlı metninde 26, 47 ve Prob. VI 1 1 2 10 de *närgä* den türemiştir, bu *nä yärgä* den; bk. Prob. VI 1 0 2 14 u *närdä* < *na yärdä*. Aynı şekilde A. von Le Coq (Spr. 82 b) tarafından ispat edilen *üttün* - *bütkä* "şuradan - buraya" kelimeleri *u*, *bu* ve *yurt* kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuş olmalı: *bu yurt* > *bu yürt*, *y-* den dolayı (Prob. VI 147 16 da *yütiya* olmuş, *yütiya*? şekli basılmıştır); > *bürt* > *büt*, bk. *šütdin* "şuradan" (Spr. 93 b) ve eski Teleutçede *piltür* Kırgızcadaki *biltür*, Osmanlıcadaki bildir vs. "geçen yıl" kelimelerinin tarihçesi < *bir yil tür*.

üzä *büzä* (*üz-i-büz-i*) "burada - orada" (Spr. 8 2 c) kelimelerin yapısı anlaşılmamıştır. Wb. de *büz-i* kelimesi "beri tarafta" (*üz-i* "öbür tarafta") kelimesinin zıttı olarak geçmektedir, Metinde ise *büz-i* şeklinde (Prob. VI 115 16 *bir yiliniñ büzigä* "bir yıldan beri": bk. 191 1 u *qışniñ büzigä* "kış esnasında"). Wb. I 1 8 94 de daha sonra *üz-i*: "*üz + i* den oluşmuş bk. *üzär*". pek mümkün görülmeyen şey *u* ve *bu'* nun açıkca ilk unsurlar olmasındandır: *büzigä* veya *büzigä bu yüzigä* den *üz* şekline = *yüz* "yüz, çehre, yan taraf" (Wb. III 618 de Çağatayca *üç aidin bu yüzi* "üç aydan daha erken", Wb. I 1 9 94 deki *ölgänniñ üzidä* "ölmeden önce" ile karşılaştırınız); o halde *üzä* - *büzä* kelimeleri bu *yüz-i* kelimesinin bozulmuş şekilleri olabilir; bk. Meselâ Tarancıdaki *bir yola* "birdenbire" (VI 103 15; *bir yolda* Spr. 100 b) = Kökt. *yöli*; -a burada herhalde zarf fiil *qata* "-kere" dan sonra *qat-* şeklini almıştır.

y'sesi olmadan *üz* "yüz" mesela 141 10 da görülmektedir: *mameniñ üzigä çıqtı* "(Fare) ihtiyar kadının yüzüne tırmanarak çıktı".

- (2) Fakat *nāk*'in kökeninin "*nät* < *nāk* < *nārāk* < *nä kārāk*" (bk. § 16 ve QB 174 2 ve dipnota); den geldiğini kabul etmek pek akla uygun gelmemekle birlikte Şor lehçesindeki *cök* "ne sebepten" < *cü kädäk* < *yu kārāk*, ünlü uzamasıyla desteklenebilir. Öte yandan bu kelime Teleutçede *ʔyök* "ne sebepten" şeklinde kısaltılmıştır. (Wb. III 44 6 ve 2035). Bu açıklamayı diğerlerine göre mantıklı buluyorum; Buna rağmen *nāk* bugüne kadar ispat edilmiş gözüküyor.

VII 1 1 3 *n'aylamayim* "ne, nasıl, niçin ağlamayayım?" Osmanlıca *nä güldün* "ne (niçin) gülüyorsun?"; *sābī kīm dīr nā bilāyīm* "sahibi kimdir ne bileyim= sahibinin kim olduğunu ne bileyim?"

§ 18. Ramstedt'in görüşlerini çürütmek için, şu ana kadar ileri sürdüğü iddialar yeter olsa gerek. Şimdi *nā*'nin etimolojisiyle ilgili asıl kendi görüşlerimi aşağıda ortaya koyacağım: Yalın hali *nā*, yönelme hali *nākā*, *nāgā* bulunma, çıkma hali *nādā* ve eşitlik hali *nāčā* karşısında yaratıcı bir etki uyandırabilmek için, ilgi hali ve yükleme hali sentaksın zıddına, bu hali aşırı ölçüde ön plana çıkarmak zorunda kalıyordu. Bu durum şimdi hiçte öyle değildir.

Gerçi bazı Osmanlıca gramer kitapları *nā*'nin çekimiyle ilgili tam uygun örnekler vermektedir ve W.W. Rodloff, Wb. III 66 7 de *nā*'nin her isim gibi çekileceğini ifade etmektedir; ancak uygulamada yükleme hali hemen hemen hiç, ilgi hali ise arasına kullanılmaktadır.

İlgi haline gelince, bu halin seyrek olarak kullanılışı çekiminin nasıl yapılması gerektiğinin doğru dürüst bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı Osmanlıcada *nāniñ* yanında *nāyiñ* şekli de gösterilmektedir.

§ 19. O halde bu hal nerede kullanılmaktadır? *nā* hemen hemen sadece⁽¹⁾ nesnelerle ilgili olduğu için, bu halin kullanılabileceği yerlerin doğal olarak çok sınırlı sayıda olduğu düşünülebilir. Meninski değerli eseri "Inst. Ling. Turc. I 756 S. 95"de "*cujus instar seu cujusmodi*" anlamında yalnızca *nenün* gibi yi göstermektedir. Ayrıca Rodloff, Wb. de eski Teleut lehçesi için varlığını şüphesiz inkâr edemeyeceğim⁽²⁾ *nāniñ üçün*'ü zikretmektedir. Fakat doğrusu ben "bunun için" kelimesiyle karşılıklı ilişkisi her ne kadar her yerde bir -n- türetmesi gösterse de ve bundan dolayı *nā* bu kadar basit bir türetmeye yol açsa da, sadece bir *nā üçün* "niçin" kelimesini biliyorum: *anī üçün* M2 141, 34 9 ve ayrıca *anin üçün*, *anin içün* vb. Kısaca *nā üçün* kelimesini örneklerinin bulunduğu şu eserlerle ispat etmek istiyorum: M2 5 14, 6 6 ve devam eden sayfalar (manich.) 4 11a; L3 (Hristiyan) 120 6 6; L6 (manich.) 2 3 29. Keza daha yeni lehçelerin kullanıldığı her yerde. Bu arada Wb. in eksik beyanından dolayı Prob. IV 2 53 14 de, *ni üstün* "ne sebepten" kelimesinin bulunduğunu hatırlatmak gerekir.

(1) IE 9 *nā qayanqa*; Prob. I 3 6 3 477 *no qanniñ tölüzü*?

(2) Prob. I 1 7 4 3 *nāniñ üçün*. Tarançıdaki *nāniñ üçün* (Prob. IV 2 8 8, 5 1 21) *eniñ üçün* < + *aniñ*, *aniñ üçün* den etkilenmiş olabilir. Osmanlıcada *nānin için* kelimesi *sānin için* kelimesine uymaktadır.

nānīn üçün kelimesinin başlangıçta söylenmiş olma ihtimali *uç*unun vasiyeti hali olan *uçun*, (St3 12 37 dipnot 1), tabiatıyla tek bir *nā* ile birlikte ortaya çıkmak zorunda olduğu için pek azdır: *nā uçun* "ne sebepten" (1)

§ 20. Burada sözü edilen edatın dışında *nānīn* ortaya çıkışı şimdi âdetâ imkânsız görünmesine rağmen, bir isime ait olan bir kaç *nānīn*'i ispat edebilecek durumdayım: Prob. I 146 1u *ol nānīn andī köp istāri?* "ne kadar (nasıl) çok izler var?", kelime kelimesine "ne (hangi) yabancı izler?"; I 160 1u *pu nānīn tabiži?* nasıl (ne) bir gürültüdür? "kelime kelimesine "ne (şey) gürültü?"; III 3 2 4 2 *bügüñgī asqan et nenīn etī?* "Bu gün pişirilen et ne (nasıl) ettir?", kelime kelimesine "hangi hayvan etidir?"; 700 43 4 *ol qilyan patsaniñ nenīn toyu?* "Hükümdar nasıl bir ziyafet hazırlıyor?", kelimesi kelimesine yaklaşık olarak "ne (şenliği) ziyafeti?", yani "acaba ne sebepten bir ziyâfet veriyor" (2). Kezâ IV 5 2 8 *nānāmānīn tārāzi?* "nasıl bir kürk"

Bu durumun ileride göstereceği etkilerden mahrum kalmayıp tabiatıyla sadece tek tük görülen ilgi halini - daha eski dil evrelerinde muhtemelen pek

(1) Birlä başlangıçta yükleme haliyle (ST2 9 22 § 23), daha sonra ilgi haliyle teşkil edildiğinden, *anī üçün*, *aniñ üçün*'ün yanında *nānī birlä*, *nānīñ birlä* şekillerini de görebiliriz. Bunun yerine CC'de bu kelime *ne bülä* şeklinde geçmektedir. (muhtemelen *nā bülä*'dir veya *birlä* nin yanlış okunuşundan dolayı o hale gelmiştir) 170 3/4= *nobilä* "ne yüzden" Prob. II 4 123, *nābülä* I 130 5 "ne ile" = *nānābülä* 164 8 = *nibülän* "ne ile, ne (nasıl)" IV 3 2 6 6 u.

Öte yandan *no-bidä* (II 2 5 193, 26 195) kelimesini evvelâ *kizi slärdī atqan bidä?* (II 8 3 418/19) "acaba size bir kişi ateş etti mi?" ifadesiyle karşılaştırmak ve daha sonra "neden acaba, neden yalnız" şeklinde çevirmek gerekir. Wb'de en elzem olan şeyleri buluyoruz. Meselâ *pidä*, *pidir* (<*mi* + *tir*), bununla ilgili olarak özellikle Prob. I 2 86 111 de *mān yu çiyattan pidim?* "ne= niçin dışarı gideyim?" ifadesi yer almaktadır. KA 1 8 9 2 u da bunu, öfkeli bir ifade şekli olan *nāyī*, *mi?* "neyi mi?" = "ne alıp vermediğin var?!" karşılar.

Buna karşı, *-lā* ile ilişkisi olduğuna inanılan Barabiner'lerin kalıplaşmış *nāgilä*, *nigilä* "ne, (nasıl) ne sebepten" (Prob. IV 2, 5, 7 17) kelimesi *nā qilān*'ın *qil-* haline gelmesiyle türemiştir. (bk. aşağıda § 25). Kazakçadaki *nitkän* < *ni itkän* "nasıl bir" (Bal. II 147) kelimesi benzer bir yapıyı göstermektedir. Bu kelimeyi Selçuklu beyitlerinde geçen *nātā* "ne (nasıl)" kelimesi karşılamaktadır. (<*nā ātā* dikkati çeken *-t-* ile); bk. daha önce zikredilen belirsiz yerde T2 3 6 geçen *qanta nāgüdä bulyai?* daki belki *qanta* veya *qanata* "nerede ve nasıl (derman) bulacak?" kelimesine ve muhtemelen *qantayin*'e Tq 34. [bk. şimdi T'oung Pao'da Pelliot 1914 253, LVIII: *inim qanta sän?* "(Benim) kardeşim, neredesin?"]; yukarıda Wb. III 682 de zikredilen *nitä* burada mevcut değildir.

-n ile türetilen *nāgilän*'ı IV 74 13 de görüyoruz. bk. aşağıda § 52 5.

(2) Tümle de bunların mahiyetinin ne olduğunu bilmediği için ne kadarda güzel söyler: *bu ne nārsānīn başi?* (Prob. IV 320 7 u) "bunlarda neyin nesı?". İlgili yerde insan ve hayvan nazara itibara alınmadığı için, *nimānīñ üli* (74 19) "oğulun ne özelliği var?" da öyledir.

nadir bulunmuş olacak- *y-> n-* haline geçişinin nedeni olarak hesaba katmamız gerekecek.

§ 21. Peki bu yükleme haliyle nasıl oluyor? Burada Ramstedt'in tahminleri için şartlar, yeni lehçelerde özellikle Altay grubuna dahil moğol lehçesinde *nărú'nin şüpheye yer bırakmayacak şekilde yerleşmesinden daha müsaittir. Ancak şu var ki sayıları pek az olan eski abidelerde nâ* sadece partikel tarzında görülür: Tq 33 *bân saña nâ ayayîn* "Sana ne diyeyim?" CC 160 6 *bilmesler ne dirler* "ne dediklerini bilmezler"; SV 11 9 b *nâ dârsâ* "ne derse (desin)"; 9B 3 1 30 *nâ târ* "ne der?", 1 3 8 31 *bulya biz nâ tilägäi* "dilediğimizi bulacağız; ne dilersek bulacağız".

§22. Ancak *nâ* günümüz Türk dillerinde de bir yükleme hali görevinde o kadar sık görülüyor ki, biz bu *nâ* yükleme halinin gittikçe güçlenen *nânî'n* karşısında orijinal şekli temsil ettiğini kabul etmek zorunda kalıyoruz. Zira yükleme hal eki aslında sadece ilgili nesnenin belirlendiği ⁽¹⁾ durumlarda kullanılmakta, soru zamiri *nâ'nin* yanında ise pek az miktarda yer almaktadır. O halde *nânî'nin* çok genel belirsiz ve ikilemli sorularda ortaya çıkması daha önce riayet edilen bir kuraldan sapma olarak telakki edilmelidir. Bununla beraber bu durumun, belirli ve belirsiz bir soru arasında kesin bir sınır çizmenin çoğu durumlarda genellikle mümkün olmadığı gerçeğiyle de ilişkisi olsa gerek. Bu meyanda Tarañıda bir kere (Prob. VI 1 3 0 8u) *sân âmdi mândin nânî tiläsân* "şimdi benden ne dilersin" ifadesini, cümlelerin tekrarında ise (1 3 2 10u) *mândin nāmā tiläsân* ifadesini görüyoruz. Yani burada *-mā* ile genelleştirilmiş *nāmā* ⁽²⁾ görülmektedir. Bu kelime Tarañıda *nâ'nin* yerini tamamiyle almıştır. ⁽³⁾ Hem de o kadar köklü bir şekilde ki, yükleme halinde bile *nāmānî tapıdıu* 179 10 "ne(yi) buluyor?" bu genelleşen *-mā* ve bağımsız *-nî* aslında birbiriyle çeliştiği halde görülmektedir. Şüphesiz bu durum artık

(1) Meselâ Osmanlıcada "(bir) taş atar" fakat "*bir fiskâ taşı*" ve "*bu taşı atar*". istisnalar kitabelerin bulunmasından itibaren görülmektedir. Bunların toplatılıp ayırt edilmesi gerekir. Bu arada bizim "hayvan sürüsünü" karşılayan durumlar gözden kaçırılmaması gerekir. Burada kurala göre sanki genellikle ikinci isim yükleme halini yanına alıyormuş gibi gözüküyor. Ancak meselâ Prob. IV 60 9 u de *üst ürrün mal* "3 sürüsü hayvan (= hayvan sürüsü) ve 60 3 de *üst ür malin*'i görüyoruz. Fakat "*bu üst ürrün mal*" garip ifadesi daha da garip "*minî yaqşılıq* (IV 21 13 u: = *ni yaqşılıq* 2 5 5 u). "ne güzel (sana ispat edebilirim)" ifadesini açıklamaktadır.

(2) bk. *ni-dâ* Prob. IV 39 6 12 u: *ni-dâ bulsa aşaim* "ne de olsa (ne olursa olsun) yemek istiyorum"; W.W. Radloff'un dediği gibi sadece bul- "bulmak" değil, aynı zamanda bul-ile daraltılmış bol-da bulunmaktadır.

(3) *nāmā üçün* "ne için", Meselâ 7 1 16 u: *nâ üçün* 68 14 u.

diğer lehçelerin de bu şekli (yapıyı) kullanmasına mani olamamıştır: Baraba lehçesinde Prob. IV 65 11u, 73 5 *nimānī pildīñ* "ne(yi) öğrendin?" ; Koybalcadaki, Prob II 372 235 8 *no nemāni pildīñ*; Kırgızcada Prob. III 60 23 4 *nemānī.....seniñ oyūñ* ⁽¹⁾ "ne(yi) düşünüyorsun?"

§ 23. *nāmā* kelimesinin ne kadar hatasız bir şekilde yalın bir isim haline geldiğini iyelik zamiri görevini yapan şu şekillerden de çıkarabiliriz. Tarançıda, *Zōra māniñ nāmām bolūdū* (VI 1 8 1 14) "Zora benim için nedir?", "Zora ile ne işim var?", 1 1 6 30 bular *nāmāñ* "bunlar 'kızlar' senin neyine yarar= 47 7 bu *giz sāniñ nāmān idī* "bu kızla senin ne ilişkin vardı?"; Baraba lehçesinde *pu nimāñ qaptayī* (IV 6 7 1) "bu torbada neyin var?"

nārsā kelimesinde bu yapı en yaygın bir biçimde görülüyor; bk. sadece Prob. III 33 1 4-5: *nersām* "nesnem, şeyim, bir şeyim" vb. ile daha önceki sayfadaki 3. dipnotun sonuna.

Diğer lehçelerde *nā* ile ilgili aynı muameleyi görüyoruz: Balkarcada *eri-*

(1) bk. III 5 8 5 2 *nemdī aitip* "ne diyerek" < *nemnī* < *nem^ñnī*. Açıklaması için Thomsen'in (Inser. 29. dipnot)ta geçen *kimārsā* kelimesini hatırlatmaya gerek yok (Br. 190-91). Burada Br. tarafından zikredilen Osmanlıcadaki *nāsnā* (daha sonra *kimsā*'nin yerine *kimāsnā* "kimse") kelimesi, şüphesiz W.W. Radloff'un yaptığı *nā-si-nā* şeklinde bölünemez; Biz bu kelimenin doğrusu Br.'nun kabul etmediği, ancak Selçuklu beyitlerinde de 75 *hār nāsnānāyā* "her nesneye" < *na isā nā* şeklinde geçen *nāsānā* kelimesiyle ilgili olduğunu benimsiyoruz. Takip eden yerde Tobol lehçesinde *kimsinā* kelimesi (Prob. IV 249 6) incelmemiş *kimsānā* yan şekliyle (250 2 u) bulunmaktadır. Daha ileride yan yana ikilenen *nānā* (Prob. I. 97 4 18 *sā nānā kārāk* "sana ne gerek, ne istiyorsun" görülür; bk. nono Prob. II 1 37 40). *nānāsā* şekinden kaçınmak için *nāzā*'nin ardına *nā*'nin geçtiğini herhalde kabul etmemiz gerekir (bk. Fakat *nānāmā* Prob. I 1 12 9 26; 163 10 "çeşit çeşit, türlü türlü") bununla beraber *nāsānā* kelimesinin *nāsā nā* den oluştuğunu daha mantıklı buluyorum; burada *nā* bir isim, *nāsā* < *nā isā* ise belirli bir sıfattır; (bk. Prob. IV 10 5 4 u vb. *nī nārsāgā* "niçin, ne yüzden" *nī* belirten, *nārsā* = *nā* belirtilen kelimedir).

Ayrıca Osmanlıca ve Kazakçadaki *nārsā* "şey, nesne" ismi tıpkı *nāsnā* gibi açıklanmalıdır, ve de şöyle: < *nā isā-dā* > *nās^ñdā* > *nāstā*. Burada genelleşen -*dā* gibi (bk. Prob. I. 1 24 15 *nānīdā* "herhangi bir şey", yükleme hali, IV 2 93 11 u *kim dā kim* "kim olursa olsun"), yukarıda değinildiği üzere, - *mā* *nā*'nin yanına *nāmā* şeklinde geçerek tıpkı *nāstā* de olduğu gibi isim haline gelmiştir. Bunun için Tarançıdaki *nāmāgā*, *nāmīgā*, meselâ Prob. VI 179 10 u *nāmāgā satesiz* "neye, kaç satıyorsunuz?" 121 10 u *nāmīgā* "niçin" vb. Prob. IV 27 10 *pir nāmā* "bir şey" örnekleri verilebilir. *nāstā* kelimesi için sadece bir adım atılmış, *kim ārsā* kelimesinin isimleşmesiyle qB'ye girmiştir. (95 32 *kim ārsānī* "herhangi bir kimseyi"; bk. Meselâ Prob. IV 1 5 8 6 *nārzāmñī cīyardīñ* "neyimi çaldın vb.")).

nāstā < *na isā* - *dā*' nihayet Kırım-Tatarcadaki *kimsādā* < *kim isā* - *da* "birisi, bir kimse" ve vaktiyle oluşan ünsüz yığılmasından dolayı iç ses düşmesi gerçekleşmeyen *yoq* = "hiç kimse" (Prob. VIII 7 13 u) kelimesiyle karşılaştırılabilir. bk. Balk. cadaki *Kim esē da* "biri, bir kimse".

gizni (Genit) *nésine zarársiz* (<yara-) "adamlarınızın neyine yarayacak, yararlanabilir? (Kel. Sz. 16 217 2). Osmanlıcada *sân bu arabin nâsini sâwdin* "Sen bu arabin neyini sevdin, sen onun nesini methediyorsun?" (KA 215 1); *bu giz sânin nân* (<nân) dir. (KI 1 1 2 6 u) vb.

§ 24. Şimdi nâ'yi yükleme hali görevindeki pek az sayıda fiil ile birlikte göstermeye çalışacağım.

1. Osmanlıcada: *nâ yapayim* "ne yapayım?" *nâ söylärsin*⁽¹⁾ "ne söylersin?" *nâ qazanadżaz* "ne kazanacağız?" *nâ ararsin* "ne ararsın?" *nâ diläyädżäm* "ne dilesem?" *nâ satarlar* "ne satarlar?" *nâ istärsin* "ne istersin?" Ayrıca belli ölçüde: *näyi satarlar* "neyi satarlar?" *näyi istämäzsın* "neyi istemezsin?" vb.

2. Altay-grubuna dahil Moğolcada Prob I'e göre : *nä körüp* "ne görüp" *nä kördüm* "neyi gördüm" (1 1 3 4 - 5) eski Teleut lehçesinde *näni* şekli belki Rusçanın etkisiyle (?) yerleşmiştir. 1 2 3 8u *sā nāni pārāin* "Sana ne veriyim?" 1 33 7u *nāni pīs pilārik* "biz neyi biliriz?", (belirli bir cevabın söz konusu olmayacağı yerlerde).

3. Kırgızcada Prob III'e göre: *ne desti* "ne dedi" *ne qildin* "ne yaptın?" *ne biläin* "ne bileyim?" *ne kördün biyün* "bugün ne gördün?" *ne tiläsin* "ne dilersin?" *ne beräsin* "ne verirsin?" *ne aläsin* "ne alırsın (ödeme yaparken)?" veya "Çeyiz olarak ne almak istiyorsun?" *ne qilaiq* "ne yapalım?" Fakat daha sonra kişinin kendi kendine konuşurken belirli bir cevap beklenemeyeceği durumlarda (39 8 4) bir kere *neni äitamın* "ne diyelim?".

Daha fazla örnek vermeyi gereksiz görüyorum. *nä* her zaman ve her yerde daha kullanışlı, *nāni* ise daha seyrek ortaya çıkmaktadır. Bunun sebebi *nä*'nin yükleme hali olarak daha eski şekil olmasıdır.

(1) Bu *söylä*- kelimesinin *sözlä*- eş anlamıyla sadece çok uzak bir ilişkisi vardır. Bu kelime Soyoncada *söğla*- kelimesini karşılamaktadır. (Wb. deki metinlerde *söglö*-), başka yerlerde *sölä*- şeklinde geçmektedir. Yani iki temel unsuru *söz* ve *sög* = *sö-z*, *sö-g* ü ilave etmek gerek. Bu hususta kesin bir karara varılamaz mı? Belki Köktürkçedeki *sab* kelimesini esas alarak açıklamak daha kolay olur. Köktürkçedeki *sub* "su" (= Osmanlıcada su vb.) kelimesinin Şor ve Sağaycada *suğ* şekline dönüştüğünü ve bundan da *suğla*- "sulamak, ıslamak" kelimesinin türetildiğini hatırlatmak isterim. Şu halde *Sağla* - *Sab*'dan türemiş olabilir < *sayla* - < *säylä*-. Bu *söylä* kelimesi eğer daha önce -b, -w vasıtasıyla bir dudaklılaşma (dudaksıllaşma) (*sabla*-, *sowla*-, *soyla*-, *söylä*-) geçirmemişse belkide *sözlä*-nin etkisi altında kalarak *söylä*- haline gelmiştir.

§ 25. Nihayet *nä*'nin geçişli fiillerle birlikte kullanışı da nazarı itibara alınacaktır: Prob. IV 3 1 8 8 *naqilip* "ne yaparak, ne yapıp"= III 34 94 *nayilayiq* "ne yapalım?"; 3 6 22 1 *netäin* "ne yapayım"= II 557 570 *nödärgä* < *no ädärgä*; III 53 74, 28 9 9 *nayip* < *nä qilip*; 2 5 4 16 *netkän* < *nä atkän* vb., bk. Wb. s. vv. *nayil-e* (Uygurcada) bütün *nä* yükleme halini gerektiren *nät-, nöt-, nit, nišlä-* (1).

(1) Bu kelime Prob. IV 8 1 8 u da *Quara Alipni nišläzän nišlä* (QA. ile ne istersen yap" şeklinde geçmektedir; VII 2 35 8 *nišlädiñ* "ne yaptın?". Ayrıca Kırım Tatarçasında *napayim* "ne yapayım?" < *nä apayim, nä yapayim* ve benzeri şekiller.

II.

Soru zamiri *no*

§ 26. Ramstedt'e göre *nä*'den başka Koybalçadaki *nō* da bir *n-<y-* ihtiva eder. Ramstedt bu maksatla Moğolcadaki *yogun*'u "ne" karşılayan bir **yayın* kelimesi uydurur. Burada yine *-n* sesi Ramstedt açıkça belirtmemesine rağmen, geçişi meydana getirmiş oluyor. Açıklama girişiminin öngördüğü *-n* sesinin düşmesi hakkında fikir beyan etmiyor.

Ramstedt soru zamiri *nō*yu 'Koybalca' olarak nitelediğinden ve *ō*-sesinin uzunluğundan dolayı, onun bu kelimeyi Castrén'in çalışmasından aldığını zannediyorum. Buna karşı evvelâ ikinci ciltin örneklerinde geçen kısa *no*'nun her yerde bulunabileceğini ⁽¹⁾ ve W. Rodloff'un fonetik adlı eserin 107. paragrafında Castrén'in ünlü ile sona eren tek heceli kelimelerdeki uzun ses unsurunu kesinlikle kabul etmediğini ifade etmek gerekir. Kendi metinlerinde pek nadir görülen *nō*, (II 5 6 442, buna karşı 444 da, *no* yer almaktadır; *nō* baskı hatası olmalı, 270 6 9 1 de *nōya* bulunmaktadır) yukarıda zikredilen *nägä* kelimesini karşılayan ve Abakan lehçelerinde onun görevini icra eden *noya* kelimesinin belkide kısaltılmış şeklidir.

Buna rağmen, *nä* ile ilişkisinin reddedilememesi ve öte yandan *ä*'nin *o*'ya dönüşme imkanının bulunmaması nedeniyle, *no*'nun *nä* ve herhangi bir ikinci bileşenin kaynaşmasıyla oluştuğunu ve bunun neticesinde ortaya çıkan uzun sesin sonradan kısaltılmış olduğu ihtimalini hesaba katmak zorundayız.

§ 27. Bu ikinci bileşeni araştırmadan önce, Abakan lehçelerinde *no*'nun yanında *-o* ile nihayetlenen sadece tek heceli bir kelimenin yaygın olarak kullanıldığını hatırlamamızda yarar var: Bu kelime Sagayca metinlerin 3. bölümünde (II 43 ve devam eden sayfalarda) ve diğer lehçelerde *bu*, *pu* şeklinde görülen ve çok defa yanında bulunan *pu* ile vurgusu inceltilen *po* ke-

(1) *no* nun sözdizimsel kullanımı hiç bir yerde *nä*'nin kullanımından uzaklaşmıyor. Bundan dolayı burada birkaç örnek vermek yeterli olur: Proben II 6 170-174 *no üdzün* "ne için"; 9 289 *nozinañ* "neyi, neye"; 50 224 *nonañ* "neden"; 45-57, 46 107 *no* yükleme hali olarak; 497 172 *nodañ ari* "niçin, ne sebepten" (bk. Prob. I 113 4 *nädäñ ari*); 49 8 203 *nödärgä* "niçin, ne sebepten" <*no ädägä* "bir şeyi yapmak için" vb.

Şor lehçesinden aşağıdaki kullanımları özellikle belirtmek istiyorum: Prob. I 3 1 5 146 *no kārāk* "niçin", 345 103 *nodañ ari* "niçin" (Fakat 108 de, andañ ari "bunun için"); 35 8 33 1 *nöräk* "niçin, ne sebepten" = *no kārāk* 3 6 7 101 = *nögäräk* 3 8 3 245 bk. yukarıda § 16 ya.

limesidir (50 249 *pu tildĩ*, 251 *po tildĩ* vb.). Bu *no* *yu nu* "şimdi, artık" dan ayırt etmek için, *no* < *nu* şeklinde genelleştirmek gerekir (II 3 8 3, 10 307; bk. *nuş* "şimdi" I 250 58).

Büyük bir ihtimalle eski *nū* kelimesinden kısaltılan (bk. yukarıya) bu *nu* üzerinde kısaca durmak istiyorum.

§ 28. Şimdi 9B *oşol*, *oşbu*, Tarañcida *sūbu*, Osmanlıcada *işbu* işaret zamirleri gibi, soru zamirlerinde de çoklukla yaygın bir biçimde ortaya çıktığını (*nāmāgā nāk* "niçin", yukarıda adı geçen *nānā*, *nono*, *nāsnā*, Sagaycada *no nāma*, *no nemā* "ne" [yükleme hali] ve ne sebepten"), hatırlar ve bunun sonucunda *nū* içinde benzer bir şekli düşünersek yanılmayız. Durum böyle olunca *nā-yu* kelimesini de hatırlarız. Bu arada *-yu*, Lebet ve Tuba lehçelerinde *nā*'nin yerine geçen soru zamiri *yu* dur. Bu kelimenin önsesi Soyoncada *yū*, *yū* = Karagas lehçesinde *t'ū* haline dönüşmüştür.⁽¹⁾ Adı geçen *nā-yu* kelimesi takriben aşağıdaki merhaleleri geçirmiş olabilir: *nā-yu* > *nayu* (bk. Kır. çada *nayip* < *na qilip* "ne yapıp" III 53 74) > *nū* > *nu* > *no*.⁽²⁾

§ 29. Bu açıklamaya karşı iki türlü itiraz edilebilir:

1. - *ayu* > *-u* veya Sagayca için *ō* şeklindeki değişme bildiğim kadarıyla görülemez;

2. *yu* Mogolcadan geçmiş bir alıntı olarak kabul edilir.

(1) Türetmeler: I 403, 129 *yūdāk* "nasıl"; 404, 155 *yümā* = *nāmā* "şey, nesne"; 405 24 *yügā* "nereye".

(2) Ancak biraz farklı bir gelişme *nū* > *nō* > *no* büyük bir ihtimalle düşünülebilir; zira Sag. cada *o*, daha eski *ū* dan türemiştir. Meselâ *ō* "zehir" = eski Teleutcede *ū* < Uyğurcada *ayu*; *qoq* "(idrar) kabarcık, mesane" = Teleutçada *qūq*, Balkarcada *qu'ūq*; *cōryan* "yorgan" = eski şekli *yūryan* = Kom. cada CC 123 *nourgan*, Balkarcada *zu'uryān*; kısa şekli *yoryan*, Kırımca ve Osmanlıcada *yoryan*, koybalca Ktsch. muhtemelen < *yaburyan* (St3 1240) *yap-* "örtmek" şekline gelmiştir.

Çağataycada *yapuryan* "yaprak" bk. KSz XVII dipnot 123; *pōl* "ot yığını" = eski Teleutcede *pūl* < *puyul*. *qōt* "kuru ot" herhalde *qū ot* "dan türeyerek *qūt* şekline gelmiştir (*qū* prob. IV 3 8 4, 1 ve devam eden sayfalarda) = Osmanlıcada *quru ot*. Sagcadaki *pūn* "eklem" = Kaçıncede *pōn*'u şüpheli görüyorum (onu sadece Wb. den biliyorum.) = Kır-gızcada *būn*, CC 109 *bogum* (-n?) *vel buun*. "diyafram", Balkarcada *bu'ūn*, *OT buyun*.

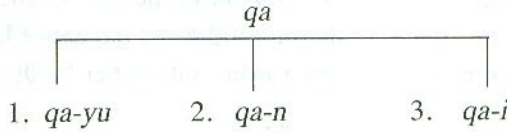
Öte yandan Sagaycadaki *ō*, eski Teleutcede *ō* 'yu karşılamaktadır: *çōq* "söz" = eski şekli *yōg*; *ōt-* "kırmak" = eski şekli *ōt-*.

Bu *ō* Sagaycada kısaltılarak *pom* şeklini almıştır = eski Teleutçedeki *pōm* "zor geçit"; *tor-* = eski Teleutçede *tōr-* "odun kesmek".

Birinci itirazı şimdiye kadar çürütemedim ⁽¹⁾; ikincisi Türk dillerinde alıntı zamirler günümüzde pek nadir olmadığından çürütülebilir. Ancak bizim burada üzerinde durduğumuz kelime büyük bir ihtimalle Moğolcadan alınmamıştır. Zira Lebet-Tatar lehçelerinde de dâr bir -û, kurala göre õ'ya dönüşmesi gerekir: Lebet lehçesinde õ "zehir", qōq "kabarcık", yōq "söz". Biz burada *yu'nun* yerine *yō* veya belki *yo'yu* beklemeliydik.

O halde *yu*, *yü* de gerçek bir Türkçe zamiri bulduğumuzu zannediyorum. Şimdiye kadar gördüğüm kadarıyla bu zamir temeli *qa* zamir kökü olan *qayu* < *qa-yu* birleşik zaminin ikinci unsuru olarak kendisini muhafaza etmiştir.

§ 30. Bu *qa* 'nın şeceresi aşağıdaki gibidir:

Aşağıdaki analizlerle *qa* kökü ve yukarıda gösterilen kökeninin oluşumunu ispat edeceğimi sanıyorum:

1. *qayu* 9B "hangi, ne" 157 29; "nerede, kim" 153 3; *qayu-qayu* "bazı-bazı; biri-diğeri" 14 8 19-20 *qayusi- qayusi*; *qayudin* "nereden", *qayuda* "nerede", *qayuya* "neyi, neyin" pass. Turfan M2 9 10 *qayu* "hangi, ne"; 22 4 *qayu ärki* "hangisi sadece, ne sadece"= 9B 1 76 19 ikidâ *qayu ärki baryu* yolum "ikisinden (yoldan) hangisi gitmem gereken yoldur." 9B 57 12 *bu iki yoluñda qayu ärki yol?* "Bu iki yolun hangisi gitmen gereken yoldur?" M2 30 38 *Xayu-ta Xačan* "herhangi bir yerde ve herhangi bir zamanda". M2 29 19-21 *Xayutin-antin*.

Wb. II 99 da *qai* + *u*'dan geldiği belirtilmektedir. Fakat şu anda Turfan fragmanlarında M2 6 13 16 *Xanyuda*= *qanyuda* "ne ile, ne suretle, nerede" şekilleri bulunmaktadır (= *nägüdä* M2 6 6 9)= *qan-yu-da*, Bundan *qa-yu* şekli oluşmuş olabilir⁽²⁾.

(1) Ses değişmesi büyük bir ihtimalle eski Sagaycada olabilir. Bana göre QB 19 6, 15 de sadece bir kere geçen *no kārāk* kelimesi eski ve doğal ise, buna inanılır. Burada *no* veya *nō* yahut *nū*, *nu* şeklinde okunup okunmadığına ilişkin malumatımız yoktur. Bu arada bk. Koybalca *nundzi* "kaç" (castrén 104 b).

(2) *qayu* yeni lehçelerde sadece Toboltatarları arasında varlığını sürdürmektedir: Prob. IV 2 59 12 *qayu taraptan kilärlär* "herhangi bir yerden gelecekler"; fakat W.W. Radloff "Kaju'dan gelecekler" şeklinde çevirmiştir.

Wb. *qayı* şeklini Soy.ca için gösteriyor; Prob. IV 149 17 de bu kelime görülmektedir.

qa'nın yalnız başına (eklentisiz) ortaya çıkışı aşağıdaki kelimelerin fonetik açıdan açıklamasını önemli ölçüde kolaylaştırır:

2. *qalay* Kırgızca ve Balk. lehçesinde "ne, nasıl, nereye" (!) Wb. II 227 de "*qan + laĩ*" daki "*n*" neden düşmüş olabilir? Keza Tobol lehçesinde *qala* "nasıl bir" *qan-la'dan* türemiş olmalı. Wb. de "nereye" anlamı bulunmamaktadır; Prob. IV 1 1 4 4u, 304 8 vb. de ise, bu anlam görülmektedir.

3. *qačān, qadžān, qašan* "ne zaman". Wb. II 334 de *qai + čayin* den (*čaq* "zaman") türemiştir.

4. *qač* "kaç" "bir kaç, bazı". Wb. II 331 *qai + čaq* dan "zaman" olmuştur.

5. *qaya* "nereye" Prob. II 1 45 304 "nasıl, ne" I 300 102 "nerede" (1), IV 376 5. Wb. II 88 de "*qai + ya* dan türetildiği ve *qai* zamir kökünün yönelme hali olduğuna ilişkin bir açıklama vardır. Vurgu her halde birinci hece üzerindedir.

Bana göre *qa-ya*'daki *-ya* Köktürk kitabelerinde *-yavru, gārū*'nın eş anlamı olarak kullanılan *-ya, -yā* (Thoms. Inscr. 147 dipnot 22) ekinin yerini tutmaktadır. Tq 1 7 de ayrıca *-yaqĩ* şekli, *-daqĩ: qurĩyaqĩ* "batıda oturarak" anlamında bulunmaktadır.

6. *qayan* "nereden, nerede, nereye". Wb II 90 de, *qai + yan* dan türetildiği belirtilmektedir. Ben bu kelimeyi *qa-yan* şeklinde hecelere ayırıyor ve *-yan*'ı *-dan-yan, -dān-yān* "den, dan...beri" (Tq 1 1 ve dipnotta) birleşik eklerle karıştırıyorum. Yani *qayan*'daki *-yan*, yukarıda geçen *qaya* kelimesindeki *-ya* oluyor, tıpkı *-dan*'ın (kökteki ünlünün değişmesiyle *-dīn*) *-da* olması gibi. Veya tersi: *-da-n: -da; -ya-n: ya* gibi.

7. *qana* "nereye" (Prob. I 253 1 66; IV 335 12), "ne" (V 24 601, 605) "nerede, nasıl, ne", Wb. II. 108 de, *-a*'nın değerine değinilmeden, bu kelimenin *qan + a* şeklinde türetildiği açıklanmaktadır. *qa-na*'yı Teleutçedeki *qai-na* "nereye" (Wb. II 1 4 "*qai + yanya*" dan türemiştir) kelimesiyle karıştırıyorum. Bu kelimenin başka şekilleri bir yandan *qanar* "nereye" Prob. I 1 1 8 4, 123 18, öte yandan Soyon, Karagaşcadaki *qainar* "nereye" kelimeleridir; bk. "*qaidar + yār* veya *qaida + ari*" açıklamasıyla Wb. II 40 s.v. *qaidār, -dar* "nereye". *qainār*'daki uzun sesin yerinde olduğu (2) anlaşılırsa, o zaman *qa-na* ve *ar* (yukarıda § 3) şeklinde bir birleşme düşünülmüş olabilir.

(1) Kaçın. *qaida* "nerede" (II 5 2 4 112 6) ve "nasıl" II 5 2 4 10 95).

(2) Wb. örneklerinde bütün şekiller için gösterilen uzun ses ifadesi tutarlıdır. Fakat metinlerde bazen kısa ses de görülür. Meselâ *anarqĩ* prob. II. 1 44 269. Vurgu nerede yapılmaktadır?

a) Yukarıda zikredilen *yār* kelimesi Wb. de bulunmamaktadır. Bunun yerine III 101 de, *yar*= *zar* kelimesi vardır. Bu kelime ise her zaman görülmemektedir. Fakat IV 313 de *sarī*, *yarī* kelimelerini ima eden *sar* kelimesi bulunmaktadır. *Yarī* kelimesi artık her zaman görülmemektedir. Öyle ki Wb.'in *yār* kelimesinden neyi kastetmek istediğini anlamak oldukça zordur. Zira *yar* = *zar* benzetmesi daha ziyade anlamla ilgilidir ve bildiğim kadarıyla uzun ses açıklaması hiç bir yerde yapılmamaktadır.

Yār'ı *yaq* "*yan*" 'ın *-ar*'ını işaret eden bir gösterme eki olarak görüyorum. (?<*ya-q*; bk. *yan*<*ya-n*?; SV'de *yañ* <*ya-ñ*?)= *yayar* > *yār*>*yar* (*yaq*, Prob. VI 74 5u da; IV 359 2u, 361 8-9 da). Kezâ *sar*, *-zar* da *saq* "*yan*" dan türemiş olabilir: *sayar*, *sār*, *-zar*; bk. aşağıda *c*'ye. Her iki şekil *-i* vasıtasıyla (kökteki ünlünün değişmesiyle Köktürkçedeki *añaru*'da *-u* haline gelmiştir) genişletilmiştir.

b) Bu yön gösterme eki Meselâ Prob. I. 36 212 de *kün padaži yar* (<*batış*; *padaži* baskı hatası, bk. 227) "güneşin batmasına doğru" 53 79 6 *adaž'ün yar* "babasına doğru"; 1 1 1 8 9 8 *äžik yār* "kapıya doğru" 1 51 1u *attar yar* "atlara doğru" görülmektedir. Prob. II 34 307 134 *qusqun Alip sarī* "q.A. e doğru, yürü"; 3 79 *olyadzaq sarī kaldi* "delikanlı kız kardeşine doğru (kız kardeşinin yanına) geldi"; 9073 *čutun sarī* "çadırına doğru"; 177 151 *adın-zarī* "ata doğru". II 517 852 de *tegirgä sarī* "göge kadar" örneği oldukça uygundur. Bu örneğin yanında Balkarcada *ól künnén bú küññé-yer*= "o günden bu güne kadar (*küññe* yönelme halidir) ifadesi yer almaktadır. Balkarcada *-yer*, *-yeri* kelimesi kendisinden önce gelen ismin ünlüsünü işaretlemeyi gerektirdiğinden hemen hemen bir ek haline dönüşmüştür. bk. Prob. II. 253 122 *ebin- zarī* "evine (doğru)"= 251 39 *ebī-zār*, 140 132 *tegir sārī* "göge doğru"⁽¹⁾.

c) Wb. IV 321 de, Çin ve Uygurca karşılıklarıyla belirtilen *sarī* "*yan*" kelimesi Abakan lehçelerindeki *sar*, *yan* kelimesiyle benzerlik göstermektedir: Prob. II 308 195 *pir sarında* "bir tarafta"; 517 851 *oñ şarındayī* "*yan* tarafınızda (bulunan)"; 537 181 (bk. 535 108) *tört tegir yerinñ ozarında* "dört ana yönün diğer yanında" <*o*, *ol* ve *sarında* = *ol[-]* *zarında* 50 228= *ozarī* 50 252.

(1) Prob. II. 227 252 de *ul sarī* "öteye" - veya "oraya" kelimesi tamamen şekilsizdir. Kezâ 160 113 vb. *kün azar čer [-] sārī* "batıya". Buna karşı 307 142 de *seniñ sarī* "sana (doğru)". Bu kelime Osmanlıca *bānim ilā* "benim ile" veya Tarançı *sāniñ bilā* (St 3 § 23) Tarançı *šuniñga* "şunda" (Prob. VI 90 10) kelimesiyle benzer bir gelişim süreci geçirmiştir.

Ayrıca buraya Prob. II 2 44 819 da geçen *ul-sarqında* "beri tarafta" ve 2 3 1 369 da *arqı sarqınıñ tagdañ aştı* "oradan (o taraftan) dağı aştı" ifadesini eklemek gerekir. *Sarqınañ* şeklinde mi okunur? Fakat her ne olursa olsun bu kelimenin kökü *sarq, sarqı* ⁽¹⁾ dır. Şimdi bu *sarqı* (<*sar-qı "yanda (bulunan)" kelimesini analiz eder ve sonra bu kelimeyi II 37 589 daki *kün azarzarına* "gün doğmaya doğru" kelimesiyle karşılaştırsak, *sar, sarı* kelimelerinin yukarıda zikredilen *saq "yan" *sa-q*'ında dahil olduğu kalıplaşmış bir yön gösterme eki olan **sa "yan"* dan başka bir şey olmadığını hemen hemen kesin olarak görürüz. Keza *sarqı* kelimesi de kalıplaşmıştır ve *arqı* < *a-r-qı* kelimesiyle karşılaştırılabilir. *-qı, -ki* ekleriyle sona eren kelimelerin gerçek isim muamelesi gördüğü bilinmektedir. Bu hususta sadece Prob. III 66 5u daki *şesäşinikınä* "annesinin evine" ve IV 331 2u da *atamnıñqıdan artıqraq* "babaminkinden daha iyi (evler" ve Osmanlıca *bänimkinin* vb. kelimelerini hatırlatmak isterim. Bunu yeterli görmeyenlere sesi sesine bizim *sarqı* 'yı karşılayan *andarqızın* < *anda-r-qı* "diğer (öbür) ülke (Prob. II 306 114) kelimesine bakmasını salık veririm.

Elimizde ne yazık ki sadece pek az metnin bulunduğu Soyoncada *ol yarıyında* "öbür dünya" Prob. I 402 89 kelimesi görülmektedir. *yariq* "yan" demektir. Sogaycadaki *arqı sarında* (meselâ Prob. II 454 2558) < *sariyında* kelimesi, benzer bir şekilde teşkil edilen **sariq* kelimesiyle ilgisi olsa gerek; bk. yükleme hali *sarın*'e (489 3758)= *sarın* (618 708) ve *attiñ sol sarınañ* "atın sol tarafında" (II 259 333) vb., bk. yukarıda *sarq'a* ve aşağıda s. 41 dipnot 1. deki *ilk'e*.

qana: qaya örneğinde görüldüğü gibi *-na'nın -ya* şekli dönüşümünü Kırgızcadaki *mana* "geçenlerde (kısır bir süre önce) < *bana, manayı* "bir az önce zikredilen" (Prob. III 322 7u; bk. Kırgızca *bāna* "Kısır bir süre önce, daha evvel" < *bayana, baya-na*)= OT, Kazakçada *boya* "geçenlerde, kısır bir süre önce"; bk. Kr. 1 630 ve Hartmann'ın Kaşgar metnine 98 *baya* "biraz evvel, demin, daha biraz önce"), kelimesinde de görüyoruz. (*bayaqı, -yı* vb. kelimesindeki *ba-* kök ünlüsü değışerek = *bu?* ⁽²⁾ olmuştur).

(1) Bu kelime birbirine zıt olan *altın sarqı cār* "öbür dünya" ve *üstün sarqı cār* "bu dünya" Prob. II 61 627-29 kelime çiftlerinde de görülür.

(2) bk. ayrıca *bayanayı* < *ba-ya-na-yı* (prob. III 2 59 10 u. Teşkilî için, bk. V 404 1196 *buyana* yerdän "bu yerden"), *paya, payayı, -y'* sesiyle inceltilerek *päyägı* (Prob. IV 80 12 u), *pā, pa* (Pob. IV 67 11 u). *pu* ve *paya* pek çok yerde anlamdaş (eş anlamlı) olarak görülür; bk. sadece Prob. I 8 7 59 *paya ülçaq* = 72 *pu ülçaq. pū* I 1 22 1, 1 77 3 vb. de tamamiyle harfitarif şeklinde bulunmaktadır. Prob. IV 221 1 bir *abışqanıñ iki üli bar igän; bayayıların atası ülädı* "bir ihtiyarın iki oğlu vardı; babası ölmüştü", bu, doğrudan doğruya alarrün ye-

Yani Uygurca ve Tarançı *muna* "burada, buraya"(*) kelimesi, (VI 983) Tarançıda okunamayacak derecede bozulmuştur [?]; *mana* 45 1 1987)= *mu-na* daki *mūna*< **bu-na* şeklinde ayırmamız gerekir. *mun-a* şeklinde ayırmamalıyız (bk. Wb. s.v. *munār*: "*mu + n + yār*" dan türemiştir. Buradaki *-n-*, *mun-dan* kelimesindeki *-n-* olsa gerek). Bu şekilde Kırgızcadaki *minä* "burada" kelimeside (Prob. III 3 2 9 6u), *minä džerdä* "burada" (III 30 6 2u) *minäki*, *minäki* (III 3 1 6 7u, 319 1, 14) Wb. *minäkäl* *mi-nä* şeklinde ayrılmış olabilir. Bunun, **bä-*, **bi-* köküyle ilgisi vardır. *münö* "burada" kelimesindeki *m-* sesi dudaksıllaşmıştır. IV 257 20 ve devam eden sayfalarda.

Ancak *-na*'nın doğal olarak bağımsız bir yapım eki mi yoksa *ana*'dan (**an-a* yerine *a-na*) soyutlanmış olarak mı düşünülüp düşünilemeyeceğine karar veremem.

8. Köktürkçe ve Ugurcadaki *qanī* "nerede, nereye" kelimesi, kökteki ünlünün değişmesiyle=*qana*, Tarançıdaki *qanī* fonetik kurallarına göre *qenī* şekline dönüşmüştür (VI 1 5 2 14u= *qānī* Le Coq Spr. de; bu mantıklı vurgu, Le Coq de, *qāndāq*, *qaidāq*; *qāda* kelimelerinde de görülmektedir. Ayrıca So Raquette MSOS 1 9 12 II 1 6 7 de *nēmā* vb.; *qāncā*, *qāysī*, *qāyday*. Pröhle ise Kel. Szem. XV 233 de Balk. ça için *qaysī*, *qaydā*, *qaydān* ve *nenī*, *negé*, *nedé*, *nemé*, fakat belki *nā anca* kelimesinin birleşmesinden oluşan *nēnca*, *nēnce* kelimelerini gösterir. Pröhle'de vurgu nesin "niçin" kelimesi için de ilk hece üzerindedir. Ünlü değişimi olmadan *qenī*'nin yanında belkide ⁽¹⁾ *qānī* = *qainī* ⁽²⁾ olarak telakki edilebilen *qanī* kelimesi de VI 1 4 8 3u, 1 15 16 gö-

rini tutmaktadır; bk. 221 4 de *bayayiniñqi bir şäkirtī* "öğrencilerinin biri". bayaları Prob. IV 3 2 1 12 u vb. de pek nadir görülür. Burada *-larī* birçok kişiyi (ihtiyar kardeşler) göstermektedir. Ancak baya şekli nasıl çevrilmeli?

Proben'in (denemelerin) ikinci ciltinden alınan örnekler bununla ilgilidir: 63 68 9 *pīya*; 8 2 400 *pīyā*; 47 145 *pīyayī*; 102 493 *pīyāgi*; 1 69 408 *pīyāni kızini* "yukarıda bahsedilen insanı", burada *pīyāni*'nin *-ni*'si şüphesiz yükleme hali değildir (bk. VI 1 65 7 *bayeginī yigitni*): Balk. lehçesinde: *biyayī* vb. - burada *-y-*hin önündeki *-a-*, *i* haline dönüşmüştür.

ba'nın *bu* ile ilişkisi gerçekten olsaydı, o zaman burada *i*'nin gelişim aşamasına değinilmesi gerekirdi: *bi* = *bu* Prob. IV 11 4 16 ve devam eden sayfalarda, M2 21 11 *mīntada* "böyle(ce)" (bk. L4 16 13 *antada*), 39 88, 43 12 *añmintin* "sadece demin, sadece en küçük ölçüde" (*añ* < *añē* benziyor mu? *añ* için, bk. ayrıca M55 1 ve devam eden sayfalara; L6 14 6); Prob. II 4 101 *mīndig* "böyle, şöyle, öyle"; III 3 11 13 *mīnda* "buraya"; 327 1 u *mīna dzaqta* "orada"; 307 1 u *mīnau qatiniim* "bu (benim) karım" vb.

(1) Çünkü iyice tetkik edilirse arasıra belli bir neden olmadan ünlü değişiminin yapılmadığı bir şekil de görülür.

(2) bk. ayrıca *-ai-* > *-ā-* doğrudan doğruya *qaisī* > Tarançı *qāsi*.

rülür. Wb. II 19 da, *qai + yeni* (yeni şeklinde okunur; *yan* "yan" ile birlikte")! Yani: *qa-ni* ve *qai-ni*.

Wb. de "*qani*" şeklinde geçen Teleutçedeki *qani* "nereye" (I 205 17) kelimesi son sestem dolayısı belkide W. Radloff'un hiç düşünmediği *qani* kelimesiyle tereddüt etmeden karşılaştırılabilir. Evvela *qanip* (Prob. I 200 1u vs.) "nasıl, ne" kelimesini= *qana'ip*, *qanaip* (68 301) < *qanayip* "nasıl (ne) olup (olarak) karşılaştıracam". *qanai*- fiil kökü Wb. de olduğu gibi *qan+ā* şeklinde değil, bilakis *qana-ā*- şeklindedir (bk. *qarai*- "siyahlaşmak" < *qara* ve *ā*- "olmak"). Bununla ilgili zarf fiili (Gerundium) *qanaya* > *qani* ⁽¹⁾ dir; bk. zarf fiil *qanaida* "nasıl (ne)" ayrıca *qanait*- "nasıl (ne) yapmak" (Wb. II 109); W.W. Radloff'un yaptığı *qan +āt* ayrımının yerine iki ünlüden dolayı <*qana* + *āt* şeklinde olmalıdır. Genel olarak şunlarda karşılaştırılabilir: *munida*, *munip* (Wb. IV 2 1 8 7), *munayip* (2 1 8 5); Fakat *minip* Prob. I 1 2 1 17 de mevcut değildir; *anī*-, *anip* (Wb. I 233) ve *ana* ile *i*-, *ā*- "olmak" dan doğru olarak türetilen *anai*- (227), *anait*-, *anīt*-, *anida*; nihayet 2 ve 3 de *qait*.

Tümençede *qani* "nereye" Prob. IV 378 6u da görülmektedir.

9. Azericede *hara* "nereye" (Wb. II 17 49 "*qai + ara*" dan oluşmuştur); <*qa-ra*. Bundan *harda* <*harada*; *hardan* < *haradan* şekilleri türemiştir; bk. yurakıda § 6. ya *i*'sesinden dolayı Karayımçadaki *qar'i*yi "nereye"= *qarigā* anlaşılmaz buluyorum.

§ 31. *qan*- kökünü (Wb. II 100/01) doğrudan doğruya *qa-n* şeklinde parçalara ayırabiliriz ve *-n*'yi *an*-, *bān*, *sān* kelimelerinde *-n* ile karşılaştırabiliriz. *qan*- dan türetilen kelimelerin burada tartışmasını yapmak gereksizdir. *qanyī* "hangi, kimki, neredeki" kelimesinin bu günkü Osmanlıcada *hanyī*, *hañgi* şekillerine dönüştüğünü ve muhtemelen **Xānyī* gibi çok vurgulu olduğunu ifade etmek gerekir; bk. *qani* > Osmanlıca *hani*, *hani* (haniya "nerede, nasıl") < *Xānī* = Kırımca *hanā* "nerede"⁽²⁾.

§ 32. Artık her yerde bağımsız olarak ortaya çıkmayan ⁽³⁾ *qa* kökü (Wb. II

(1) Altaycada fonetik kurallarına § 92, 93 2, 94 aykırı olarak zarf fiilinde *-i-y-a'* dan oluşan *-i*-nin yanında başka bir *-i* görülür: Prob. I 60 25 de, *qarī* "yaşlanmak" ile ilgili olarak *qarī - bārdim* "yaşlanmaya başlıyorum, yaşlandım" = 8 4 861 de, *qarī pārdī*; bk. I 85 3 u ifadesi görülür.

(2) Bu *hanā* nasıl açıklanabilir? Vurgu nerededir?

(3) Wb., Tarançadaki *qai* kelimesini göstermemiştir. Meselâ Prob. VI 192 8-9; Tümençede meselâ IV 349 12 u ve özellikle 359 19-20 *kimi-i*.... *kimisi*....*qai* - *birisi* "kimi (biri) kimisi (diğeri) nihayet diğeri". 37 9 16 da *qai itin* ifadesi "onu nereye koydun?" şeklinde

2) yanına çok sayıda daha başka şekiller alır. Bunların hepsini burada saymanın bir faydası yoktur.

Onu **qa-i* şeklinde ayırıyorum ve -i'yi Sagaycadaki *imā* kelimesinin kökü kabul ediyorum. Bu -i yaygın hale gelen -*mā* ile teşkil edilmiş ve tıpkı *nāmā*'deki *nā* gibi görevi vardır. Kullanışı *nāmā* ile bir paralellik gösterir: II 1 55 668 *no imā* "ne sebepten" = 73 81 *no nāmā*. Bir kaç örnek yeterli olsa gerek: 95 243 *no imādān ari* "ne sebepten"; 97 331 ve devam eden sayfalarda *no imānān qoriq-čadırziñ* "ne sebepten, neden korkuyorsun?"; 1 2 8 1367434 *imā qadardiñ* "ne(yi) bekliyorsun?"; 149 468-70 *no ima pildžāñziñ* "ne biliyorsun?"; 152 544/45 sadece *imā pilärziñ*; 253 126 *imā tilirziñ* "ne dilersin?" vb.

Ayrıca *imā* çok genelleşmiş olan *nārā*'yi tamamiyle karşılar: 152 558-60 *no imāzın* "ne sebepten"; 122 1190 *paza imān parba* "daha başka bir şeyin varmı?" 1191 *paza imām çoyul* "artık başka bir şeyim yok"; 213 1351 *imālārdi* "şeyler, eşyalar, herşey, hepsi" yükleme hali= *aniñ nāmālārin* I 11 9 12= Osmanlıca *nālār* vb.

§ 33. *qa*'nin genişlemesiyle oluşan kelimelerden evvela *qaiži* (Wb. II 46) "hangi" kelimesi dikkatimizi çekiyor. *qaiži* şekli de vardır (Wb. II 399) < *qa* yanında meselâ *qaiži yan* "hangi taraf" I 92 254.

Bu kelimenin varlığı şimdiye kadar Altay grubuna dahil olan Moğolcada ve Lebet Tatarcasında ispat edildiğinden, ünlüler arasında görülen ve -š- den türeyen -ž- 'yi açıklamak zorundayız. **qaši* ve **qaiši* kelimelerini temel şekiller olarak ilâve etmemiz gerekirdi. İkinci -š- unsurunu işaret zamiri *šu* (kökteki ünlünün değişmesiyle *ši* olmuştur) ile özdeşleştiriyorum.

Şimdi Kırgızcada *qaisi* < *qai-si* (III 326 11 *üşöünññ qaiši aq, qaisi qara köñülü ekān top* "üçünden hangisinin ak, hangisinin kara anlamına geldiğini bul") kelimesinin yanında *qazizi* < *qaiži-si*, **qaši-si* "onlardan (onların) hangisi" ⁽¹⁾ (Prob. I 44, 485, 495/96) kelimesini iyice tetkik eder ve daha sonra

çevrilirse, o zaman Prob. I 86, 49 da , *qaiži qaiži ādīb* - *idi* ifadesi "herhangi bir şey yaptı (başıyla)" şeklinde değilse, bilakis "(onu) herhangi bir yere koydu" biçiminde doğru olarak çevrilmesi gerekir.

İsimle ilgili olarak Prob. VI 3 1 12 u *hār qeyida* "her yerde" (*qeyida* şeklinde okunur). bk. Wb. s.v. kei, kair's, käü.

- (1) *qazii* - *qazizi* veya *qazilari* - *qazilari* gibi ikilemeler "birkaç (biraz) - birkaç (biraz); biri - diğeri; bazı(ları, sı) - bazı(ları, sı), meselâ Prob. I 113 12 u, 126 7 u, 132 8. anlamına gelmektedir. QB'de bunların yerini tutan *qayu-qayu* 148 19 veya *qayusi* - *qayusi* 1 48 20 vb. kelimeleri vardır.

içinde *qaisi* vb. (Wb. II 43/44; bk. Br. 211) uygun şeklinin bulunduğu⁽¹⁾ lehçelere geçerek, *qaisi* kelimesinin ikinci unsurunun hem iyelik eki *-si*, hem de *qai* deki *-si*'ye göre ayrı bir zamir unsuru olmadığını kabul etmek zorunda kalırız. O halde burada üçüncü şahıs zamininin şimdiye kadar mevcut olmayan kökü söz konusudur. Öyleki *qaisi* kelimesinde konuşmacının bilmediği aynı unsur çok farklı iki görevi yerine getirmek üzere görülür (bk. *qai* < **qaisi*).

§ 34. Aynı işaret zaminini Kumanca *känsi* kelimesinde de görürsek şaşırtmayacağız. Bugün bilindiği kadarıyla Karayımcadaki *känsilik* "varlık, yaratık, hal, tavır, özellik" (bk. Kazakçadaki *Üzlek* "Özlük"⁽²⁾, Bal II 37) kelimesinin kökeni çok yaygın olarak kullanılan bu *käntü*, *kändi* kelimesine dayanmaktadır; Kumancanın dışında bu kelimeyi sadece Balkarcadaki *kəsi* (herhalde <*kensi*'ye benzetilmiştir) kelimesinde görüyoruz. Şüphesiz *känsi* kelimesi Kumancada da sanki iyelik ekiyle teşkil ediliyormuş gibi çekimlenir. Bundan dolayı bir Osmanlı kändisinä dediği⁽³⁾ gibi, *känsinä* kelimesini de kullanır.

§ 35. Kökteki ünlünün değişmesiyle oluşan *-su* şekli de görülebilir: Wb. I 1 140 da, Kırgızca *osu* "bu, şu, o" kelimesi gösterilmekte ve *oş-bu* şeklinde ayrılmaktadır. Halbuki bir ön dil ünsüzünün öne geçip düşmesinden bahseden fonetiğin 240. Paragrafında *osu* Kazakça *şuşı* kelimesiyle karşılaştırılmaktadır. Şimdi Kırgızcada *-ş-* sesi *-s-* ye (*kisi* > *kisi*) dönüştüğünden, *osu* kelimesinde şüphesiz bir eski Kırgızca *-ş-* sesi bulunabilir, yani *osu*'yanın kökeni *oşu*'ya dayanabilir. Açıklanması "*oş+u*" şeklinde yapılan K.Kırgızca ve Çağataycadaki *oşu* (Wb. I 1151) kelimesiyle *oşu*'nun doğruluğu teyid edilir. Bu kelime ayrıca Prob. IV 328 1, 32 95 vb. ve VI 1 74 3u'da da görülür. Ayrıca ses değişim kuralı bakımından darlaşmış *uşı* (meselâ Prob. IV 338 11 vb. de) ve *uşı* (IV 2 8 1 6 ve devam eden sayfalarda) şekilleri de görülür.

§ 36. Wb. ve Fonetiğin, seçimini bize bıraktığı üç açıklamadan şüphesiz

(1) Tümencede de bu şekil görülmektedir: Prob. IV 301 8 u. Buna karşı K. Kırgızcada *qasi* şekline dönüşen *qaisi* (V 43 2 215 8) < *qa-si* bulunmaktadır.

(2) *Käntü*, *kändi* (<*kä-n-tü*) kelimesinde özellikle Osmanlıcada sevilen bir isim yapım eki olan *-ntü* vb. de görebiliyormuyuz? bk. § 16. ya.

(3) Osmanlıcada *hăpsi* "hepsi", fakat *-si* Kırım Tatarcasında *hăp*, *ăpisi*, *ăpsi* = Osmanlıcada *hăp*, *hăpisi* şeklinde geçtiğinden, iyelik ekiymiş gibi gözüküyor. *hăp*'den Köktürkçede *qop'a* giden bir yol var mıdır?

sadece sonuncusu (*oşu* = Kırgızca *osu* < *oŝ-u*) kabul edilebilir. Uygurca ve Çağataycadaki *oŝ* (?uŝ) kelimesinin daha önce birleşik olup olmadığı sorusu elbette ortaya konulacaktır. Bu soruya verilecek cevabın belli bir önemi vardır. Zira eski *ŝ* sesinin korunduğu Tümencede ya *o-su* ya da *os-u* şeklinde ayrılmış olması gereken bir *osu* "bu, şu, o" (Prob. IV 3242u) kelimesi görüyorum. Eğer *o-su* şekli doğru olursa⁽¹⁾ yukarıda gösterilen *-su* şekli bu *-su*'da ispat edilmiş olur. Fakat *os-u* şeklinde ayırmak istenirse, o zaman *oŝ-u* ve *os-u* şekilleri bir paralellik göstermiş olur. Şimdi *oŝ*, şüphesiz *ŝu* ⁽²⁾ ile karşılaştırıldığına göre, *os*'da artık ortadan kalkmış olan *su:sî* ile ilişkilendirilebilir. Ancak ne yazık ki *osu* kelimesi *oşu*, *uŝu*'nun yanında *sol* IV 2 1 2 2 kadar şüpheli görülmektedir.

(1) *Oşu*'nun *o-ŝu*'dan türetildiğine ilişkin ileri sürülen görüşe, ikilemelerde ünlüyle başlayan kelimenin ünsüzle başlayan kelimelerden önce gelmesi kuralıyla itiraz edilebilir: *arî - bârî* "bu tarafa - o tarafa", kelime kelimesine "oraya ve buraya"; M2 1 6 20 *aŝîy tusu* "kâr ve kazanç"; 45 4 *ik toya* "hastalık ve salgın"; 10 15 *ârk türk* "güç ve kuvvet"; 4 10 *aytaru toñtaru* "bazen hızlı, bazen yavaş"; 30 25 *ulîyu siqdayu* "ağlayıp sızlayarak". bk. Foy'un temel oluşturacak değerli çalışmasına MSOS, 1899.

(2) *ŝa* Prob. IV 3 6 1 ve devam eden sayfalarda *ŝarûn*, *ŝaña*, *ŝanî* (bozulmuştur!) şekilleriyle görülmektedir. İnce ünlü isimlerde *ŝu*'nun yerini ekseriyetle *ŝü* alır. Meselâ *ŝü yârdâ*, ayrıca *üşpü*. Fakat bu arka damak ünsüzü isimlerde de görüldüğünden (meselâ Prob. IV 3 18 5), *ŝ*-incelmesi söz konusu olabilir. O halde Osmanlıcadaki *işbu* kelimesi *üş-bu*'dan türemiş olabilir. bk. Kırım Tatarcasında *üstâ* "işte, burada, şurada, orada, bak işte" > Osmanlıcada *istâ*; *istâ* kalıplaşmış bir bulunma halidir. bk. Prob. IV 34 1 5 *uŝulda* "burada", III 31 6 13 *osunda* "burada" vb. Ses bakımından Osmanlıca *içün* < *üçün* "için, -den dolayı" kelimesini de hatırlatmak gerekir. Anders Br. 200-201; onun tarafından ispat edilen eski Osmanlıca *anhü*, kelimesi biraz önce zikredilen Kırım Tatarcasındaki *üstâ* kelimesine göre keza ince (*üşdâ*) okunmuş olmalı.

III.

Soru edatı *nä*

§ 37.nä soru edatının kökeni Teleutçede *mi+nä* eklerinin birleşmesiyle oluşan *minä* kelimesine dayanır (Wb. IV 21 53); Örnek olarak *kälir-minä* "acaba gelir mi?" ifâdesini verebiliriz. *-mi* de bir soru edatı olduğundan, onun üst üste gelmiş bir kelime yığınının türediği görüşündeğiz ⁽¹⁾. Bil-
diğim kadarıyla sadece *qiryis-* Sagalarında görülen *-nī* soru edatını *nä-i* şek-
liyle ki bu *i-* yukarıda ele alınan *imä* kelimesinin kökü olabilir, açıklamak is-
tediğim için bu soru edatının üzerinde yeterince duracağım. Uzun sesin
oluşumu için < *äi* bk. Prob. II 418, 13 19 *qulunnī* "ne tayı", burada *-ni*, *-lai*, *-
läi*'den türemiştir. Ayrıca kelim (4 12, 1131) = *käläim* "geleyim mi?" gibi şe-
killeri de var.

Bu *-nī* isimlerle meselâ 399 702/03 *törötkän adañ no kızinī?* "Senin baban
kim?" (bk. 413 11 77); sıfatlarla meselâ 437 1967 *no kızinīñ yaqsini?* "bir ki-
şinin işi ne kadar iyidir?" ve daha sonra *kem* "kim" ile 471 31 21/22 birlikte
görülür:

kemññ atī par- polyan?

kemñ polzin qara- qul'at?

Bu kimin atıdır?

Yağız kula at kimindir?

-nī ekseriyetle *-bä* = *-mä*'yi kuvvetlendirmek için kullanılır: 397 606 *ölüg-
bini?* "ölmüş mü?" 469 30 78 *körörbinim körböşpinim?* "görecek miyim

(1) Gerçekten çok belirsiz bir yerde (Tq 14 de) benzer bir yapı açıkça görülmektedir: *äki üç
biñ sümüz kältäçimiz barmu-nä?* "takriben 2-3000 kişilik bir güçle gelmeyecek miyiz?".
Bu *bar-munä* kelimesi eski Teleutçedeki *äminä* < *ä-mi-nä*: Prob. I 1 30 5 *yär yoq äminä?*
"Acaba hiç arazi yok mu?" ayrıca 1 50 10 da *ailayardıñ içinde äki qadit äminä?* "ça-
dığınızda iki kadın var ya?" kelime kelimesine "çadığınızda iki kadın yok mu?" kelimesini
tamamiyle karşılamaktadır. IS 11 *bödkä körügma bağlär ägü yañıldacısiz?* "siz beyler
tahta bakmakla yanılacak mısınız?" = "Siz tahta bakan beyler vefasız mısınız?" (*-gmä* = *-
miş*: II E 2 1 *kötürigmä täñri* = IE 25 *kötürmiş täñri* "Ulu tanrı") kitabesindeki *ägü'nün ä-*
"olmak" ile ilgisi vardır. Genişletilmiş *är-* "olmak", *ärki* "herhalde, acaba, sadece" ke-
limesinin köküdür. *-ki*'nin ise ses bakımından *ägü*'deki *-gü* ile hiçbir ilişkisi yoktur. Thom-
sen'in Turcica adlı eserinde *ägü* ile ilgili yeni açıklaması (Mem. Soc. Fince - Uygurca
XXXVII, Helsingfors 1916) 46. sayfa ile devam eden sayfalarla karşılaştırılabilir, ayrıca
Hommel 23 kitap serisinin ikinci cildinde yer alan benim görüşlerimle.

yoksa görmeyecek miyim?" Bununla beraber *-nī* doğrudan doğruya fiillere de eklenebilir: 406 940 ve devam eden sayfalarda *poldinī*? "O muydu?"

-nī'nin < *-nā*-i'den geldiğine ilişkin yaptığım açıklama tasvip edilirse, o zaman *no*'nunda < *na*-yu'dan gelme ihtimali ortaya çıkar. Zira *i* ve *yu* aynı şekilde *nā*'nin yerine kuvvetlendirmek için ⁽¹⁾ geçer.

(1) Balint, Kazakça soru zamiri için *nefi* (yani *niy*, *nī*), Katanoff ise Ufaer Seyahatnamesinde (Kazan 1900, s. 50) hakkında hiç bir şey söylemeden bir "*i*" ile birleştirdiği *nii*, *nī* 'yi gösteriyor.

IV.

Uygurca *naru*

§ 38. Şimdi burada daha fazla aydınlanması gereken bir hususu zikretmek zorundayım. Çağataycadaki *nari* "şu (o) taraf, şu(o) tarafta, öbür tarafta, henüz, daha, ayrıca, haricinde" ve benzerlerini kastediyorum. Wb. III 649 da başta yer alan *n-* sesi hakkında bir fikir beyan etmeden "*= naru, ari*" kelimelerini ilâve ediyor. QB'nin editörü arasına *närü* şeklini (40 25, 43 18) belirtiyorsa da ünlüleşme her ne olursa olsun doğru değildir. Bunu, MSOS 1 9 1 3 II 1 88 de *näri* "oraya" (zıddı *bäri* "buraya") şeklini kaydeden Raquette'nin transkripsiyonu da değiştiremez. Öte yandan MSOS 1 9 14 II 22 6 a'da *nari* (*näri*) "öte, öteye, ötesinde" şekli doğru ⁽¹⁾ olarak gösterilmiştir. Burada tabîki *nari*'nin ünlü değişimi görülmektedir; bk. Doğu Türkçe *nēraq-bēraq* "daha uzak, daha yakın", *narıraq*'dan türemiştir; bk. eski Teleutçede *päriräk* "biraz daha (fazla) buraya", Balkarcada *árlak < arıraq* "daha uzak, biraz daha uzak" (*munnán árlaq* buradan biraz daha uzak, şu (o) tarafa doğru). Kara Kırgızcadaki *nari*: Prob. V 375 199 *ondan nari qarasam* "biraz daha uzağa (ileriye) baksam", 384 527 ve devam eden sayfalarda *nari tur* "bir tarafta dur(kal)", 403 11 87 *nari tartip beri tartip* "buraya çekip (çekerek), oraya çekip (çekerek)", 447 265 1 *nari tart* "geriye sür" vb kelimesi hiç bir şüpheye meydan bırakmıyor.

§ 39. Bu K.Kırgızca *nari* ve *nari-beri* kelimelerini M2 11 10-11 deki *Nidana'nın* açıklanmasında görülen Uygurca *naru-bärü* kelimeleri karışılmaktadır: "bir aşağı bir yukarı, ileriye ve geriye"⁽²⁾. QB'de *naru* çok

(1) *näri* gerçekten *nari*, *näri*'nin yanında görülürse, o zaman bu kelimenin ünlüleşmede tamamıyla *bäri*'ye tâbi olacağını kabul etmek gerekir. A. Von Le Coq'un bana bildirdiği bir Qomul metninde *näri tur bēri tur* "burada dur, orada dur" ifadesi bulunmaktadır (bk. Prob. III 34 Str. 10 4 *ar'* oturma, *ber'* otur "oraya oturma beriye otur").

(2) M2 21 6 da *barça bärü kälzünlar* şeklinde okunmuş olmalı = "hepsi içeri gelsin." M39 2 de, *inaru bärü* (bk. M2 11 dipnot 1) *yörüdi* ifadesini tahminen "bir aşağı bir yukarı yürüyordu" şeklinde çevirebiliriz. Bu durum daha sonraki araştırmalarda tasdik edilirse o zaman aşağıda *naru* ile ilgili önerilen açıklamada küçük bir değişiklik yapmamız gerekir; *inaru* veya bu ikinci unsurdan dolayı çok sert gırtlak sesi) olursa, o takdirde *inaru* kelimesi *in - aru* şeklinde ayrılabilir. Bu *in- < i-n-ü* işaret zamiri anlamı olup Turfan Fragmanlarında görülebilir: *incä* "bu (şu, o), böyle (şöyle, öyle), böylece (şöylece, öylece)" meselâ M5 3, 6 17, 7 9; M2 4 8, 5 12 vb. Ayrıca *incip* "bu, (şu, o), böylece (şöylece, öylece)" M6 4 de; M2 6 7 vb. Pröhle, Balkarcada *inöl* "şu (o, öbür) şu (o işte) kelimesini gösteriyor.

yerde görülmektedir (bk. Wb. sv. ve yukarıda § 154); Wb. de verilen örnekler tesâdüfî olup birinin dışında *-din* çıkma halinin önünde bulunmaktadı. (*bu kündin naru* "bu günden itibaren" vb.; bk. Çağatayca *andîn nari* "bundan sonra"). Bununla beraber eski çıkma hali *-da* üzerinde bulunur (qB 6 3 27 *anda naru* "bundan sonra", 1025 *aniñda naru* "ondan başka", 102 32 34 *aniñda naruyi* "bundan başka" ⁽¹⁾; 137 21 *munuñda naruyi* "bundan başka").

Bunu aşağıdaki sebepten dolayı vurgulamak istiyorum: *naru*, *nari* kelimesinin başındaki ön ses, kendisinden önce son derece sıkca görülen *-dan*, *-din* çıkma halinin son sesine tabi olduğunu, yani doğrusu *ari* ile eş değerde olduğunu kabul edebiliriz.

Şüphesiz bu açıklama yalnız başına pek çok şeyi ihtiva eder. Ancak *-din* çıkma halinin henüz eski çıkma hali *-da*'nın yerine geçmediği Uygurcada bile *naru*'nun buna rağmen olmasına dikkat etmek gerek.

§ 40. Daha dikkatli değişik bir açıklama yapacak olursak, o zaman elbette *nä* ve *ari* belgisiz zamirlerinin birleşebileceğini düşünemeyiz. Bununla beraber *nä*'nin kendisi bile birleştirilmiş olabilir: Yukarıda soru zamiri *imä* < *i-mä*'de gördüğümüz bir işaret belirteci *n* unsuru ile değişen bir kök ünlüsü *ä* / *i* den oluşan kelime (bk. Fransızca angisi ve eski İngilizce *the which* "hangisi").

Bununla birlikte tahrif edilmiş yerlerde *inaru bar-* (L6 35 4, 12) kelimesi de görülmektedir.

[bk.-Bu arada T'oung Pao 19 14, 246, 37 5'e: *muntuda* (= *-dan*) *inaru*, burada Pelilot'un "en bas d'ici" (buradan aşağıya) şeklindeki çevirisi özellikle hiç uygun gözükmüyor. Kelime kelimesine "buradan oraya". *sine- Usu* N 10 (Ramstedt 15, 47) nin Uygurca kitabesinde şüpheyile bakılan *türk budun anda* (= *-dan*) *inyaru yoq bolti* = Türkler o zamandan beri yok edildiler" ifadesinin bununla bir ilgisi var mı?]

- (1) Yukarıda gösterilen *kälmişinda naru* örneğinden başka qB I 95 13'de *maña kälmişindän birü*, *bärü* "bana geldiğinden beri" örneği de bulunur. Bu yapı Chuastuanift'de de görülür: L4 1 6 6 *biltükümüzdä bärü* "bildiğimizden beri", 17 22 *tutduyumuzda bärü* "(emirleri) tuttuğumuzdan beri". Aynı yerde geçen *känülta bärü* 22 4, 23 2 ifadesini A. Von Le Coq bence çok doğru olarak "gönülden uzak" şeklinde çevirmiştir; 1 1 8 de, *sulda bärü* ifadesinin de bulunabileceğini zannediyorum. Ben bu ifadeyi "günahtan (suçtan) uzak" = "günahsız, suçsuz" şeklinde çeviriyorum. Yani bu ifade, hemen kendisini izleyen *bilmätin* "bil(in) meyerek; farkına var(ıl)mayarak, bilgisiz" ifadesiyle anlamdaştır. [bk. şimdi Pelilot T'oung Pao 1914, 252 de, dipnot 3]

M2 26 19 da, *tübindäbärü* "kökünden itibaren = köküne kadar" şekli de görülebilir.

Böyle bir varsayımla şimdilik gözlenilebilir realiteleri kendi haline bırakıyor ve bu hususu daha fazla irdelemeyi gereksiz görüyoruz. Ancak burada bir *n* işaret belirtecinin teşkilini ortaya koymak daha çok işimize yarayabilir. Bu *n* belirteci *bān* "ben" < *bā-n* ve *mun* < *bu-n* gibi örneklerde sadece vurgulama ve kuvvetlendirme görevlerini yerine getirmekle kalmayıp, aynı zamanda Sagaycada *parčān* "hep(si), bütün" (Prob. II 18 595 vb.) < *barčā-n*; Tarançıda *nāčān* < *nāčā-n*; *qančān* (VI 7 18) < *qančā-n* vb. ile K.Kırgızcada *narīn* (V 8 4 7 8 3) < *n-arī-n* gibi örneklerde de kelime başındaki ve sonundaki sesleri de göstermektedir. Altaycadaki *-n* ile de pek anlamsız türetilmiştir. *bān*'de ise, etkileyici bir güce sahiptir; *parčān* ve türevlerinde lüzumundan fazla koyu yazılmıştır. Böyle bir aşırılık çocuklarda olduğu gibi dillerin doğasında da vardır: Bunu daha fazla tartışmak faydasızdır.

§ 41. Biraz evvel zikredilen şekillerde *-n*'nin özel bir anlamı olmadan, yani türeyerek bir anlam kazanmış olma intibasını vermesine rağmen, Kırgızcadaki *sayan* "sana" kelimesini Uygurcadaki *añar* "ona" vb. kelimesiyle karşılaştırma bize, *-n*'nin kuvvetlendirici bir yön gösterme- yönelme hali etkisini yapabileceği düşüncesini telkin etmektedir.

Bu meyanda Uygurcada *qodī* "aşağıda, aşağı (-ya doğru), aşağıya" kelimesi vardır. Bu kelime Çağataycada *-n* ile izah edilmiştir: *qoyī* "aşağıda", *qoyīn* "aşağıya"; Küür cada *pāi* "ön kısım, burada", daha sonra özellikle "buraya" (= *pāri*)= Tub.cada *pāin* "buraya" (bk. *māi* § 9).

§ 42. Lebetçedeki *töbön* ve eski Teleutçedeki *tömön* "aşağıda, aşağı(ya), aşağıya" kelimelerindeki *-n*'yi (meselâ Prob. I 15 157 37 259) < *töbān* = Balkarcada *töbēn* "aşağıda, alttaki aşağı (-ya doğru)"= Kazakça *tübān*; ayrıca CC 137 *eng töbengisi* "en alttaki" (= Kırgızca *āñ түbüндө* "en sonda") kelimelerinde ve özellikle A. Von Le Coq tarafından Spr. 87 b'de kaydedilen *tübāñkī* "altında-"⁽¹⁾, *töp* "dip, yer", = *tüp*'ün türevlerinin söz konusu olduğu⁽²⁾

(1) bk. Prob. VI 4 8 8 u *töbān bağlar*

(2) bk. Ses bakımından çok dikkati çeken *töpön* şekli Hristiyan fragmentlerinde görülür. M8 16 *qorqup töpön tüşüp yüküntilār* "korkuya düşüp dizlerine kapanıp yalvardılar"; Prob. VI 1 3 5 9 u *beşinī töbön selip Hial qilip olturdī* "başını aşağı indirip derin düşüncelere dalarak gelip oturdu", 16 1 6 *taznī beşinī töbān* (!) *qilip qoliyan yāriğā tikip* "kel başını aşağı eğip çukura soktu". *töbön* ve *töbān* şekilleri 1 27 18 ve devam eden sayfalarda görülür).

Barabacadaki *töbān* "aşağıda" (Prob. IV 65 1 u) kelimesi keza ses bakımında burada kaydetmeğe değer. Wb., ise henüz mevcut olmayan *tāmān* kelimesini işaret etmektedir. Bu *tābān* kelimesi tek bir ses incelemesinden mi oluşmuştur? Yoksa *-b-*, *-m-* seslerinin önünde bir dudaksızlaşma yoluyla oluşan temel bir şekli mi gösteriyor?

anlaşılan *tübainiyä* "aşağıya" kelimelerinde çok bariz bir yönelme hali belirtici olarak göremiyoruz. Her şeyden önce -n'nin önünde görülen -ä- belirgin değil. Belkide varlığını, kökeni Şorcadaki *töbärä* "aşağıda" (Wb. III 1 2 7 1 "*töbän + ara*" ! dan türemiştir), *töbärtin* "aşağıdan yukarıya" kelimesine dayanan⁽¹⁾, artık kaybolmuş bir yön gösterme hali olan *täbär*, *tübär* kelimesine borçluyuz.

Fakat bu *töbär* yön gösterme ekinin varlığı pek yersiz olmayan şüpheler ihtiva ettiğinden -Şorca lehçesinin şekilleri herhalde çok yeni örnekler olabilir-, öte yandan *täbän* kelimesindeki -a- sesi sabit⁽²⁾ olduğundan başka bir açıklama yapmak zorunda kalacağız.

§ 43. Ben hem *töbän* hem de *mayan*, *sayan* kelimesini eski bir -an,-n erek ekinin kalıntısı olarak görüyorum. Bu kelimenin başka özelliklerinin ispat edilip edilmeyeceğini ve ne derecede ispat edileceğini elbette başka araştırmalar gösterecektir⁽³⁾ Ancak bu erek eki, -in, -n vasıta ekleriyle ça-

- (1) Eski Teleutçede *tömön* kelimesi (< *tömän* = Çağataycada "yer, zemin"; *tömängi* "aşağıda bulunan") *örö* < *örä*'nin zıddına yanına *örö tömön* "yukarıya, aşağıya" kelimesini almıştır. Ben bu *örä* kelimesini gerçek bir yön gösterme eki olarak görüyorum ve onu Uyurca ve Osmanlıcadaki *örü* "yukarıya, yukarı, yukarıda, yukarıya doğru" kelimesiyle karşılaştırıyorum. Hem *örä* hem de *örü* kelimesi kökteki ünlünün değişmesiyle Kırgızcadaki *ör* "yukan(ya), yukarı, yukarıya doğru" kelimesinden türemiş ve daha sonra "yüksek yer (nokta), yüksek, tepe" (Prob. III 35 Str. 14 1 *tömöntün... örgö* "aşağıdan yukarıya" anlamını kazanmıştır. Ancak bu *ör-* kökü bir *ö* unsurunu "üst kısım, yukarıda, üste" ön görmektedir (*ör* < *ö-r*). Buna Çağataycadaki *ö dä* ile K.Kırgızcadaki *ödö* "yukarıda, yukarıya" kelimelerini ve bununla birlikte dönüşlü *ön-* "yükselmek, büyümek" (Kr. 6 25) ekinin dahil olduğu bir *ö-* fiilini de ekleyebiliriz. bk. *qon-* < *qo-n* ve *sın-* < *sī-n-*. Turfan kitabelerinde M2 14 şimdi bir *ör-* "yükselmek, tırmanmak" fiili bulunmaktadır. isimden türemiş *örlä-* kelimesi *örlän-* = ön dönüşlü fiiliyle birlikte *ör-* kelimesinden türetilmiştir (Meselâ: Sag. cada *kün örlänip siqti* < *ciqti* "güneş yükseliyor"). Bu *örlä* kelimesi *örle* eşdeğerdedir. Tıpkı Teleutçedeki *ickärlä-* "içeri girmek" kelimesinin *ickär* ile eşdeğerde olması gibi. *Örä* kelimesinden, *örälä* > *örölö-* "yükselmek" kelimesi (Teleutçede *kün örölöp kälđi* "güneş yükseldi" türetilmiştir. bk. Prob. III 6 7 2 *osu suda örölöp* "bu yukarıya doğru suda" ≈ 66 10 *sudü örlöp* "su yukarıya doğru"; 62 Str. 7 1 *qus usadı tömön örlöp* "kuş aşağıya, yukarıya uçuyor"; Prob. V 5 6 7 14 11 *bir sün ördöp* "yukarıya doğru bir su"; Teleutçedeki *öryüs-* "meydana getirmek, artırmak, büyütme" ve K.Kırgızcadaki *örkös-* vb. kelimeleri ettiren çatılıdır. bk. Wb. de *ür*, *ürä*, *ürärtin* (!) "yukarıdan aşağıya".

Örä (bk. Wb.) kelimesinin yerini tutan *örö* şeklini de Prob. VI 35 13 u da ve 568 u (*örö bol-* "dik durmak") da görüyoruz.

- (2) Abakancada bu kelimeyi *töbün* "aşağıya" (Prob. II 161 138) şeklinde görüyoruz. Hiç bir belirtinin gözükmediği *töbün* kelimesinde bir vasıta halinin olmadığı var sayarak, bu kelimenin üstün kelimesinden etkilendiğini kabul etmek gerekir.
- (3) *ät* kelimesiyle ilgili olarak meselâ *ätäk*, *itäk* "elbisenin alt kısmı, çadırın alt kısmı, dağın eteği" > *ädäk*, *edäk* (meselâ Prob. II 53 2 8), aynı şekilde "kulübenin altı, kapının eşigi" (=

tıstığından doğrusu verimli bir çalışmanın ortaya çıkacağını pek de sanmıyoruz.

Bu meyanda Kazakçadaki *arqa* kelimesi "geriye, geri tarafa, anlamına geldiği için belki de bir erek bildirme hali olabilir. Ancak bu kelime "sırtıyla (arkasıyla), sırtında (arkasında) anlamına da gelir. Bununla da -n sesinin menşe itibarıyla bir vasıta-tarz bildirme hali olduğu çıkarılabilir (*arqa* "arka").

Kezâ vasıta hali 9B 1 1 6 28 de, *baqma solun ya oñun* "sola ya da sağa bakma" anlamındadır. Yani 9B 71 20 de *baqar soldin oñdin* "Sola ve sağa bakıyor" örneğinde olduğu gibi çıkma haliyle eşdeğerdedir.

yaq "yan" olarak nitelediğim⁽¹⁾ Osmanlıcadaki *yaqin* kelimesi başlangıçta sadece "yan tarafta, yan tarafa" anlamlarına gelirken (bk. Uygurca'da *yaqin*, Barabacada *yayin*), daha sonra "yana" ve nihayet "yakın" anlamlarını ifade etmektedir. Yani bu kelime yavaş yavaş bir yön gösterme eki olarak -erek eki işlevini yerine getirmeye başlamıştır: Köktürkçe IS 7 *yayaru barip* "yakına çekerek (çekip)", M2 25 13 *yaqin kalsär* "yan tarafa yaklaştırırsa", M2 29 21 *yaqin barip* "yakına giderek (gidip)" vb.

§ 44. *yaqin* ile ilgili yapılan bu açıklama bana şimdi *üstün* "yukarıda (üstte)" ve bunun zıddı *astin* "aşağıda, altta" ile Tobolcada *altin* "önde", Osmanlıcada *ardın* "arkada" kelimelerini de hatırlatır. C. Salemann'ın "Bull Acad'da St.-Petersb N.S. II (XXXIV)" belirttiği⁽²⁾ gibi, bu kelimelerden hiç birinin vasıta hali olamayacağı kanaatindeyim. Burada evvelâ *kidin* çıkma halinin (yukarıda 5.7 dipnot 3) çıkma hali etkisini kaybetmiş olduğunu hatırlatmak gerekir. Öyleki M2 25 15 de geçen *saçın kidin arqasinta itip* ifadesi⁽³⁾ "saçını arkaya itip" anlamına gelmektedir. Hattâ *kidin* kelimesinin menşei o denli unutulmuş ki M 39 1/2 deki *balıq kidinintä turup* ifadesinde

il; tersi tör "şeref mevki") = itän "taban, döşeme" > *idän* "taban, döşeme" kelimelerini sayabiliriz.

an, -in, -un gibi değişen kök seslisiyle sona eren bir dizi kelimeyi ismin küçültme şekli olarak görüyorum; bk. Ksz XVII 13 I 3, 141 III.

(1) bk. Kazakça *qürin* "yanda", "yan tarafa, yan tarafta" *qır* "köşe, kenar ve çok sayıda türetmeleri ihtiva eder. Osmanlıcada kökün "temelinden, temelinde" kelimesinin esası "kök, temel, kaynak, menba" olup "menşe, doğum yeri, yurt, vatan anlamına da gelir.

(2) bk. 201

(3) bk. 43 3 *saçların artlarinta itdip* "arkasında, sırtında" = *kidin* = "geride"; 39 12 *saçların añınlarinta tüşürüp* "saçlarını omuzlarına düşürüp"

"şehrin arkasında yola koyulup" veya "şehrin arkasından yola koyulup" anlamında kullanıldığını görüyoruz.

§ 45. Fakat *kidin* kelimesinden *ardın*'e kadar sözü edilen kelimelerin eski çıkma hali oldukları 9B 1 18 deki ifadelerden kolaylıkla anlaşılmaktadır:

kidin öñdin ärmâz nâ soldin oñdun

nâ astin nâ üstin nâ utru orun

"Onun yeri ne geride, ne ileride, ne sağda ne de solda ne aşağıda, ne yukarıda ne de karşıdadır."

Şimdi *öñdin* ⁽¹⁾ kelimesinin anlamı nasıl "önden" şeklinden "önde, ileride" şeklinde değişmişse, *astin* ve *üstin* (üstün M 146 ve CC'de) çıkma halleri de o şekilde değişmiştir.

Bu anlam değişmesiyle birlikte yanlış bir türetme (çıkarım) meydana gelmiştir. Bu türetmede *yaq* "yan, taraf" kelimesiyle ilgisi daha işlek olan *yaqin* kelimesi oldukça bariz bir faktördür: *yaqin* kelimesinin *yaq-in*, *astin* kelimesinin de *ast-in* şeklinde ayrılabilceği düşünülmektedir. *astin* kelimesi yanına başka kelimeleri de alır. Bu tür bir etimolojinin sonucunda daha ziyade eski *as*, *üs*, *al* ⁽²⁾, *ar* köklerinin yerini tutan yeni *ast*, *üst*, *alt*, *art* kökleri oluşmuştur.

(1) M2 76 3 *añin* "önde, ileride", zıddı *arqa* "geri, geride". 9B 1 80, 15 de *añdun kidin* "ileride ve geride" ifadesi olduğundan, *öñin* kelimesinin yanlış yazılması pek muhtemel görünmüyor. Bununla birlikte bu şekil *yaqin* ve *alın* "ileride" kelimelerini karşılamaktadır. Meselâ Prob. II 402 800 bk. 306 116 *alninañ peri* "ilk baştan" < *al-in-i-nañ* tıpkı *kininañ*, *kinindân* < *ki-din-i-nāñ*, *-dāñ* da olduğu gibi).

añin kelimesi belki *alñin* > *alñin* "ileride" kelimesinin kısaltılmış şeklidir. Bu kelime Prob. II 88, 4 de kendisinin zıd anlamı olan *kāziñ* "geride" kelimesiyle birlikte görülür. Wb. de de tıpkı Sagayca lehçesinde olduğu gibi "= *alinyi*" şerhi bulunmaktadır. Bu kelime Şorca lehçesinde de görülür: Prob. I 35 6 253 *alñin* kelimesinin yerine baskı hatası sonucu *aniñ* yazılmıştır (bk. ciltin sonundaki düzeltilmiş şekline), adı geçen kelimenin zıddı *soñ* kelimesidir. Bu kelimedeki *-ñ* sesi *alñin* ve dolaylı olarak *kāziñ* kelimesini çağrıştırmış olabilir; bk. ayrıca aşağıda § 57.

(2) *al* "ön kısım, önde, ileride" ile birlikte *il* "eşikte, önde" kökü ve bu kökten türeyen *ilqārū*, *ilgāri* kelimeleri bulunmaktadır. Adı geçen kelimeler Osmanlıcada *ilāri* "önüne, önünden, ileriye", *ilāi* "ön kısım, ön taraf", *ilik*, *ilk*, *ilki* "ilki, birincisi", yani "önde bulunan" şekillerinde yer almaktadır.

Sonu *-l* sesiyle nihayetlenen ve tamamen ayrı şekilde bulunan *ildī* < *ildū* "aşağı" (-ya doğru) "aşağıya" kelimesi de (Prob. V 3 2 9 5 82) görülmektedir. Bu kelimenin zıd anlamı *ödō*, *ördō*dur. Wb. I 1 45 o de *indik* "aşağı, aşağıya" kelimesi için "= *ildī*" açıklaması yer almaktadır.

§ 46. *Üs* kökü Kırgızca ve Moğolca'nın dışında, CC 113 de *ayaq uxi* = *üz-i* kelimesinde de görülmektedir. Şüphesiz bu kökü redaktörün yaptığı gibi Osmanlıcadaki *ayaq üstü* kelimesinin uğruna *üstü* veya *üsti* şeklinde değiştiremeyiz. Bu arada Balkarcadaki *üsümé* "üstüme", *üsüm* "üstüm", elbisem, giydiğim elbise" vb. kelimeleri çok yaygın olarak kullanılmaktadır. K. Kırgızcadaki *üstürtün* ve Karagascadaki *üstürten* kelimeleri - her iki dildeki -t- sesi aynı olup konuşma dilinde çoktan kaybolmuştur - yeni kelimeler⁽¹⁾ olmasına rağmen, şekilleri değişmiş olan *üzär* ve *üzürö* (?) yön belirteçleri de *üs* kökünden türemiştir. Aşağıdaki ifade de 9B 9 17 gerçek bir yön gösterme eki görülebilir: *kişilärdä* (= -dän) *üstär qamuq işönür* "başka insanlara tepeden bakıyorlar". Bununla beraber editör, *üstär* kelimesini *üsta* ⁽²⁾ şeklinin şimdiki zaman kipi olduğunu tahmin etmektedir.

Kazancada da *öst* kelimesinden başka *ös* de vardır. Bulunma hali *östä* "üstte, yukarıda" şeklindedir. Bundan dolayı Wb. deki *ast* Kazanca *asta* "aşağıda" kelimesinin *astta*'nın yerine kullanılmasının gerçek nedeni bir türlü anlaşılmamaktadır.

§ 47. *as* ve *üs* "alt kısım" ve "üst kısım" kökleri nazarı itibara alınarak şu anda Köktürkçe ve Uygurcada bulunan *kısrä* kelimesinin *kis* "arka kısım" kelimesiyle bir ilgisinin olup olmadığı ve ayrıca bu üç kelimedede eski bir -s türetme ekinin (son ekinin) bulunup bulunmadığı sorusu ortaya atılabilir. bk. Köktürkçede *asra* "aşağıda"⁽³⁾, *Ongin* anıtındaki *kısrä* "geriye, geride" ve bu kelimenin zıddı olan *önrä* "öne, önde".

Sagaycadaki *oidas* "geride geriye"= *ioda* ve *oidai* kelimesinin kökeni de belkide bu eski -s'e dayanmaktadır. bk. *sas oida* kelimesindeki henüz tam manasıyla açıklanmayan *sas'a* (Wb. IV 394) ve *saz-oida*'ya (Wb. IV 397).

Ayrıca *tös* "temel, taban, dip, zemin, bir şeyin alt kısmı" (prob. II 379, XIV 3 *tös yer* "alçak yer") kelimesi *tö-s* şeklinde ayrılabilir. bk. *töñ* "dip, zemin, bir kabın dibi" ve yukarıda tahlil edilen *töp* şekline.

§ 48. *tärs*, *tirs* "tersi, aksi, dik kafalı" (Osmanlıcada *älin tärsi* "elin tersi"

(1) bk. M2 45 49 da, *äntirdin* "oradan" şekli bulunmaktadır.

(2) *üstäl* - kelimesi M2 80 66. da görülür.

(3) Anlam değişmesine rağmen Abakancada görülen *azra* "öbür tarafta, karşıda" (Meselâ Prob. 173 17; 222 8 4; 663 7 1; bk. as 22 3 97) kelimesi bu kelimeyle karşılaştırılabilir. Bununla beraber bk. *as-* fiiline "bir şeyin üzerinden geçmek" < *as-* ve daha sonra *asrı* "aşırı, daha çok", *asru* "çok büyük ölçüde", *as'dan* türetilmiş *ažıra* gibi ettirgen çatılı zarf fiillere.

şekilleri de şimdiye kadar tam manasıyla açıklığa kavuşmamıştır. Tubacada *tärs ayaq* "ters ayak = köstebek" = Şorcada *tärsäyäk* = eski şekli *tärsäk*'dir. Osmanlıcada *tärs qäidi* "elbiseyi ters giydi"; Balkarcada *ters qara* "şaşı bakmak"; Kumancada *tärs sözlär* "öfkeli söylüyor" ve *tärs* "gözü dumanlı, öfkeci" CC 2 2 5/26 zıd anlamı *oñ= barışçı iyelik sever*", kelime kelimesine "sağa, sağ tarafta(n)"⁽¹⁾, eski Teleutçede "sola, solda(n), doğu, kuzeydoğu anlamlarına gelmektedir. Bu kelimenin, *teskär* <*täskär* "ters, aksi, sola" kelimesiyle çok eski bir benzerliğinin olmasından hemen hemen hiç şüphe edilmez. (*teskär azaq* "köstebek")= *täsärä* = *täskäri* (*tonin täskäri kīgän* "kürkü ters giydi", *kün täskäri* "kuzey"); *teskärtin* "ters taraftan, kuzeyden", *täski* "kuzey". bk. *tiskärä=tiskär* "ters, aksi, inatçı, dikkafalı". Tarançıdaki *tätür* "ters" (*tätür kaidi* "elbiseyi ters giydi"; <*tärtür*; Prob. VI 6 3 8u *äšäkkä tätür mindürüp* "eşeğe ters binip") kelimesi buraya dahil edilebilir= Uygurcadaki *tötrü* (*tätürü*) "ters"= *tärtrü* T2 XXXIV'de *tä-r-* "ters olmak"; bk. Osmanlıcadaki titiz "tez canlı, kaprisli, inatçı, dikkafalı" kelimesine.

Bu duruma göre bir *tä*, *ti* kökü varmış gibi gözüküyor: *tä-r*, *tä-r-s* (Kırgızcadaki-rs"den kaçınmak için *teris* şekli görülür); *tä-s*, *tä-s-kär* (veya <*tärskär*? Bu açıklama Çağataycada kök ünlüsü değişen *tüskäri* "ters, alt üst, dikkafalı, aksi"⁽²⁾ vb. şekli olduğu için pek muhtemel değildir.

tä-r-s ve *tä-s-kär* şeklinde ayrılan bu iki kelime karşılaştırılırsa, -s'ekinin anlamının -r' ekinden pek fazla uzaklaşmadığı kolayca görülür.

Bu iki ek bir yön gösterme ekidir.⁽³⁾ Karagass.cada *üstüstün* "yukarıdan" ve bunun eş anlamı *üstürten* (bk. M2 6 15 *üstürdi [-n ??] qodı* "yukarıdan aşağıya") kelimesi bu düşüncüyü tasdik etmektedir.

§ 49. *al*, *alt* ⁽⁴⁾kelimelerinin kesin olarak açıklığa kavuşması için, açıklanmasını A. von Le Coq'a borçlu olduğumuz doğu Türkçe şekli büyük önem taşımaktadır: Spr. 82 a/b *älimyä* (*äldimyä*, *qäsimyä*) *kälmäsün* "huzuruma

(1) *Oñar* kelimesinin zıddı: *teskär*, *oñnañ: täskärtän*, *oñartin: teskärtän*; *teskär* kelimesi her zaman "sola, solda, soldan, ters (-ine)" şeklinde çevrilmemesine rağmen, *teskärtän* şekli Proben'in tüm Abakan ciltinde görülmektedir.

(2) bk. Wb. de *toyra* ve *tūra*; *toyra sös*, *tūra sös* "tenakuz, aykırılık". *tūra* "bir yana, bir tarafa, yana doğru, ters, aksi" kelimesine "yan, taraf" anlamı da verilmektedir.

(3) O halde *täskär*, *taskäri* < *tä-s-gärü* yine birleşik bir şekildir.

(4) M2 25 18 *sögüt altın iltü bardı* "bir ağacın yanına taşdı"; *üstün* kelimesinin zıddı olan *altın* Turfan fragmanlarında görülür.

gelmesin" ve *aili pēšāp* "idrar", bununla birlikte *arqa pēšāp* "çamur, pislik, gaita" (1)

Ancak çoktan beri bilinmekte olan *arqa* "arka" ve *art* kelimesinden ortak bir *ar* "arka taraf" kökü çıkarmamız gerekirdi. Bu kelimenin yukarıda (§ 3) bahsedilen *ar*, *arī* "oraya" kelimesiyle ilişkisi olabilir. Fakat bundan tamamiyle emin değilim (bk. Wb. sv. *arī*).

§ 50. Burada eksik bir durumun olmadığı gösterilsin diye *ič* "iç" kelimesinde de benzer bir *-t-* türetmesinin mevcudiyetinden bahsedilmiştir: Prob. II 2 35 510 *sarčinnīn istindā* "direğin içinde"; 312 307 *sāttūn istina* "meranın içine" vb., bk. Wb. sv. *istī* ve *istī*; orada bir *ič*in kökünün teşkiliyle ilgili yapılan öneri, tıpkı 2 35 505 de *istīn čardī* "karnını deşti" ve 303 13 de *istīnān* "içinden" kelimelerinin de ispat ettiği gibi karmaşıktır.

Gerçek şekli II 26 226 da görülen *istīlīg* "içiyle donatılmış" kelimesinde bulunmaktadır. Tabiki *ist*, *isti* kelimeleri *tast*, *tastī* şekillerinin de ortaya çıkmasını sağlamıştır. (prob. II 45 56)= *taštī* Wb. de "dışarıda".

Etimolojik açıdan izole edilmiş olan *sirt* "arka taraf, arka" kelimesindeki *-t* sesi *art* kelimesinden gelmiş olabilir.

§ 51. Her zaman *-n* ile teşkil edilen kelimeleri, *-n*'i değişik kaynaklı olan kelimelerden ayırmak pek kolay olmayacaktır. Burada biraz evvel zikredilen yön gösterme eki *-n*'in yanında özellikle eski bir vasıta eki olan *-n* hesaba katılmaktadır.

Bu durum eski lehçelerde daha yaygın görülmektedir: Köktürkçede, IE 24, *ārin* "insanlarla", II N 11 *kōzin* "gözlerle", ayrıca IE 28 de *yadayin* "ayaklarla"; Uygurcada, M2 8 15 *kāntūn* "kendisiyle", 10 29 *igin* "hastalıkla", 47 78 *tizin* "diz ile", 27 24 *tölükīn* "kuvvetle, güçle" örnekleri verilebilir. Bu tür kullanımlar vasıta hal ekinin bir tarz belirtme veya zarf şeklinde anlaşılmasına yol açar: *tölükīn* şekli sadece "vasıtasıyla, gücüyle" anlamını değil, aynı zamanda "güçlü, yetenekli, adamakıllı" anlamlarını da, ihtiva eder; *tölökīn urup...yirdā qamti* "onu adamakıllı dövdü ve yere serdi". Vasıta hal eki anlamı hemen hemen kaybolmasına karşılık, bu zarf şeklinde kullanımı kalıplaşmış şekil olarak her yerde varlığını sürdürmektedir: İyelik eki

(1) Taraçadaki *yail*, *yāl* "yele" [Spr. Soru işareti ve "(p.t.)" göreviyle] = *yal* kelimesi ses bakımından herhalde Balkarcadaki, *zalqā* < *yalqā* kelimesiyle karşılaştırılabilir, bk. T2 210 XVI ve Sagaycada *čelin* < *yālin* ve Prob. II 70 1 2 *at yālāğindīg* "bir at yelesi gibi"

almış yükleme halindeki isimlerde ses bakımından bir çakışma söz konusu olduğundan, kullanışı pek elverişli değildir. Bunun yerine edat kullanılır. M2 27 de her ne kadar *tölökin urup* "kuvvetle vurdu" şekli bulunmakta ise de, *lurzi-si-öza...urup* "tokmakla vurdu" ifadesi de görülmektedir. Bugün en yaygın olarak kullanılan *ilä, ilän* edatları ve bunlarla birleşerek daha sonra vasıta hali eki anlamında kullanılan *birlä, birlän* şekilleridir (St2 § 2 3): En eski kullanışı meselâ Köktürkçede IE 27 *inim Kül tigin birlä* "Küçük kardeşim Kül-tägin ile birlikte" şeklidir.

Aşağıda fiil menşeli bazı vasıta hal eki türetmeleri ele alınacaktır.

§ 52. Kökteki ünlünün değişmesiyle -u, -i ve ön damak ünsüzü olan köklerde -ä, -ü, -i haline gelen -a zarf fiil ekinin kökeni aşağıdaki şekillere dayanmaktadır:

1. Köktürkçedeki *sayu* < *sa-y-u*, bağlayıcı -y- ünsüzüyle birlikte "sayarak" anlamına gelir. Kitabelerde de anlamına uygun olarak kullanıldığı kelimeden sonra ortaya çıkar: IE 2 8 *yir sayu barmış* "ülkeleri sayarak, ülkeden ülkeye gittiler" = "bütün ülkelere dağıldılar". Çuvaşçada yükleme haliyle L4 21 9 *ai täñri künin sayu* "ay tanrısının her gününü sayarak" görülür. Bu kelime günümüzde sadece türemiş şekliyle ortaya çıkar: Çağataycada *sayın* < *sayin* "saymak suretiyle, sayarak şeklinde görülür ve "bütün, hep(si), her, herkes" anlamlarına gelir: Prob. I 113 13u da, *yäri sain tosqondor* < *tosqanlar* "bütün ülkeye dağıldılar", Wb. sv. de bu kelimenin yerine *tos- yäri-zayin* şekli görülmektedir. Ayrıca Wb. sv. de, *sayi, sain sayin* ve *sai* (Şorcada *Čil-zai* "her yıl") şekilleri bulunmaktadır. Bu kelimenin menşei bilinmemektedir. Bundan dolayı Prob. I 126 18 de ilgi hali şekli *yildiñ sain* "her yıl", Prob. IV 22 3 17-18 de ise ön damak ünsüzü *tünnün sai* "her gece" = M2 45 52 *kün kün sayu* "her gün"vb. ⁽¹⁾ bulunmaktadır.

2. Uygurcada (Turf.) *ançulayu* "böyle (öyle, şöyle) yaparak, böylece, öylece, bu (şu) şekilde" ve *munculayu* kelimeleri, Çağataycada *ançilayin*, Osmanlıcada *andzilain* kelimeleri bulunmaktadır. Bu kelimeler Ramstedt'in, Kel. Szem. 16 82 de, *ançula* kelimesiyle ilgili yaptığı anlamlı açıklamalarla karşılaştırılabilir: *ančkök* "böyle, şöyle, öyle yapmak", *anču* zarf fiili, buna ilâve edilen isim türetme eki *ançula-*. Bununla beraber bu kelimenin -i-, -i- ekleriyle türetilmiş şekillerinin menşei herhalde *anča* > *ançala-* zarf fiiline

(1) "her" in yerine kumancada başka bir kelime *tägma* = Uygurcada *tägmä*, Selçuklu misralarında *dägmä* görülür. bk. Sag. cada *teksı* < *täksı* (?) menşei kesin değil.

dayanır, incelmış şekli *ančiladır* (-ça eki vurgusuzdur; bk. Fonetik S. 99 Balkarcada senıca "senin gibi", *tınca* "Balkarca"; Spr. *ānča*, *münčä*, *šünčä*), ilgili kelime CC 160 9 da görülen *barčidan* < *barčadan* ve Kuun'un eski el yazmasının birinci bölümünde geçen ve şu anda hakkında pek bilgi sahibi olmadığı *barčedan* kelimesiyle karşılaştırılabilir. Ayrıca -ça eki, -či ve -çi şekillerine de dönüşür. Zira *qanči* < *qanča* şekli Wb. de yapılan tahminlerden daha yaygın kullanılmaktadır: Prob. I 357 277; I 8 5 5 14; VI 1 3 8 19, 23; *qanči* 16 3 7u vb.

Uygurcadaki *muncūlayu* kelimesini Osmanlıcada türetilmiş *bundžilayın* "böyle(ce), öyle(ce), şöyle(ce) kelimesi karşılar. -džilayın eki bugün Osmanlıcada tıpkı Altayca ve Abakan lehcelerindeki -čilap, -čiläp ekleri gibi hâlâ kullanılmaktadır : Prob I 6 Nr. 88 *pörüčiläp* "bir kurt gibi hareket ederek"= "bir kurt gibi", 76 58 2 *ölönčiläp* "kuru ot gibi"; II 8 2 393 *talaidžilap* "deniz gibi", 2 3 4 479 *taqdžilap* "bir dağ gibi" vb. (Kaşın) Katschinzen Prob. II 5 15 809 da *qulundžili* (<-layı) "bir tay gibi", 8 12 *puyadžili* "boğalar gibi" şekilleri türetilmiş halde görülmektedir.

Aynı anlama gelen -layu ekinin bugün Osmanlıcada sadece -layın eki karşılamaktadır. Bununla beraber -y-'nin etkisiyle incelmış olan Kumancadaki Ps. 212 *kurtlen* "bir kurt gibi", 28 4 *buzpblen* "bir buzağı gibi" kelimelerini görüyoruz. Fakat bunun yanında 374 nablein (bk. metin eleştirisi dipnota) "yağ gibi" ve 691 *jamgurlenin* "yağmur gibi" kelimeleri de götürülür.

3. Köktürkçe ve Uygurcadaki *tägi* "kadar, değin" kelimesi, *täk-*, *täg-* "dokunmak, temas etmek" kelimesiyle birlikte bir zarf fiilidir. Bundan dolayı yönelme hal eki gerektirir. Çağataycada bu kelimenin yerine *tägin* ve -*dägin* > Kumancada -*dein* (CC 2154), Kırgızcada -*däin*, > adverb. *tän*= Osmanlıcada *däyin* kelimeleri görülür.

Bu kelimenin dışında Wb. de " *tagür-ü* veya *tägi-rü*" şeklindeki türetmelerle geçen *tägrü* "kadar, e kadar" kelimesini görüyoruz. Bu kelime CC'de, degri 1619 vb. *deyri* 146 10-11 = Balkarcada *deyri* şeklinde görülür (yan şekli *deyir*; bk. Uygurca- Kom.cada *utru* kelimesiyle Teleutçedeki *udur* kelimesine).

* *tägi-rü* şeklindeki bir türetmenin mümkün olup olmadığını bilmiyorum (bk. aşağıda 4'e); *yätträ* "kadar" (küarik, cede de görülür, Prob. II 68 98 u) < **yät-tir-ä* kelimesi * *tägrü-ü* kelimesinin tam bir paralel şekli olarak gösterilebilir (Castrén § 102 *čiterä*, S. 144 *četerä*!) Aynı şekilde bu kelime Wb. de ve Bal. da mevcut olmayan, fakat Mém. Acad. St. Petersb. VII Sér.

XXXV, Nr. 6, 50 b'de karşılaştırılması yapılan ⁽¹⁾ Kazakçada *tigrä* < *tī-gir-ä* kelimesiyle de bir paralellik arzeder.

Özellikle eski abidelerde çok sayıda görülen *-ru* eki almış kelimelerin mahiyeti aslında ayrıntılı kök araştırmaları yapılarak daha fazla açıklanması gerekir.

Şüphesiz bu kelimelerin çoğu yeni lehçelerin hepsinde görülen tamamıyla ettirgen fiillerin zarf fiil türetmeleridir. Bu kelimeler zaman içinde anlam açısından uygun şartlarda yalın isim olarak kullanılabilir.

Ötä > Tümençedeki *ülä* kelimesi *öt-* kökünden türemiştir. (Meselâ IV. 307 5u) = *öttürä* (II 77 2 34) > *ötträ* (II 331 977); *ötkürä* (I 92 249) < *ötkrö* (I 170 6u); Turf. -Uygurcadaki *ötrü*, *ötkürü*; T(oung Pao 1914 26 5b *ötürü*, *öttrü*.

Etimolojik açıdan henüz açıklanmayan fakat *ut-*, *utur-* köklerinden türemiş olabileceği kabul edilen (Meselâ T2 222 a) *utru* kelimesiyle birlikte Kumancadaki *utrusinä* kelimesi "*ad oppositum eius*" teşkil eder. bk." Cod. Cum'. un eleştirisi" adlı dergide, Löwen 1910 sayfa 9. da yayınlanan makaleme.

bütün > *püdün* < *bütü-n* (*büt-* kökünden türemiştir) kelimesinden başka *bütrü*, *büträ*, *büdrä* kelimeleri de bulunmaktadır. (Meselâ IV 386 19, 388 9); ayrıca IV 1597 *bu qışlar büdräsı* "bütün bu kızlar", 355 17 *büträbıs* "hepimiz (bütün hepimiz)".

4. Köktürkçe ve Uygurcadaki *tapa* "doğru, karşı" kelimesindeki *tap-* bir zarf fiildir "bulunmak, yakalamak, isabet etmek, rast gelmek, yakalamak, tutmak, aramak, bulup getirmek" > *taba* "-e doğru, -e karşı, -e kadar, -e, -a doğru⁽²⁾". Kazan Tatarcasında taban şekli bulunur. Kırgızcada bunun yerine *taman* kelimesini görüyoruz. Bu kelime asıl bir zarf fiil olarak başlangıçta yükleme halini gerektiriyordu. Bugün Kazan Tatarcası ile Kırgızcada menşei

(1) Kazakçada ayrıca *tiñe*, *tiñete* (kadar, değin" (Bal.) = Wb. de *tiñiti* = *tägi* kelimesiyle birlikte görülmektedir. Bu şekil nasıl izah edilebilir? bk. Wb. s.v. *täri* kelimesine (Bu kelime büyük bir ihtimalle *tägrı* kelimesinden türemiştir). Teleutçedeki *tāncä* "-e kadar" < *täg-*, *tīgān-čä* kelimesini burada zikretmeğe değer.

(2) Benzer şekli *körö* (<*körä* *kör-* "görmek" fiilinden türemiştir) "-e, -a doğru" anlamına gelmektedir. Meselâ Prob. II 6 7 2 37 8 de, *kün süyüzin körö* \cong 3 6 5 6 2 *kün azar-zarı* "güneşin doğmasına doğru". Aynı anlamı *qarap* ve *qarai* kelimeleri de karşılar. *qara-* "görmek"

unutulduğu için yönelme hali hüküm sürmektedir. Bu durumun daha başlangıçta böyle olduğunu Uygurcadaki *taparu*, *tabaru* "-e, -a doğru, -e, -a karşı" kelimeleri ispat etmektedir. Bu kelimeler *tapa* (bk. *tägrü* aşağıda 3'e) zarf fiilinden türetilmiş bir yön gösterme eki midir? veya *taparu* kelimesi zarf fiil olarak henüz ispat edilmemiş bir *tapar-* kelimesinden mi türemiştir?

5. Yukarıda 1 den 4 e kadar olan bölümlerde ele alınan yeni şekilleri, artık bir zarf fiilinin vasıta halleri kabul ettikten sonra, *birlän* ve *ilän* kelimelerini de *birlä* ve *ilä* zarf fiillerinin vasıta halleri olarak gördüğümüzde⁽¹⁾ artık hiç şaşırmayacağız. Yukarıda (s. 20 dipnot 1 de) zikredilen *nägilän* kelimesi kezâ *nägilä* < *na qıla* zarf fiilinin vasıta hali olarak telâkki edilebilir. bk. Yukarıda § 153 de geçen *näcükün* ve *näsın* vasıta hallerine ve Uygurcadaki *nägün* kelimesine.

§ 53. Yukarıda bir araya getirilen vasıta haliyle ilgili şekillerde gerçekten bir zarf fiilinin bulunduğuna ilişkin bir delil artık gösterilebilir mi? Biz yukarıda eski *-n-* vasıta hal ekinin son çekim edatları vasıtasıyla ortadan kalktığını gördük. Şimdi *ilä* son çekim edatıyla birlikte *sayın* vb. gibi kelimelerin kökeninin *-a, -u, -i* 'li zarf fiillerine istinat edildiği ispat edilirse, o zaman yukarıda istenilen delil gerçekleşmiş olur.

1. Altay dil grubuna dahil olan Moğolcada bir *-ala* zarf fiili vardır. Fonetğin 138. paragrafında yapılan sarıh bir açıklamadan esas vurgunun son-
dan evvelki hecede bulunduğunu biliyoruz: *aläla*. Bu kelimenin *alä ilä* şekillerinden türediği kanaatindeyim. Meselâ: Prob. I 8 1 de, *yanıp kälälä aitti* "geriye döndüğünde, geriye dönerek konuştu"; 59 VII 10 *yanıp parala* "atla geriye dönerek, döndüğünde", 60 36 *mindrälä püladi* "ata binerek sıkıca bağlandı"; 88 93 *körölö aitti* "bakarak söyledi" = "baktı ve söyledi", tıpkı Osmanlıcadaki *-p koşaç* (bağlama) eki gibi. Bu şekil, *parala* kelimesi ile *bara* yalın kelimesi arasında her hangi bir fark belirmeksizin bu işlevde son de-
recede sıkça görülür. Kökü *anıt-* olan 88 117 = "bundan sonra" *anädala* kelimesinde kalıplaşmış haldedir.

2. Bu şeklin kökenini *-a* zarf fiil eki oluşturduğu gibi, *yürüplä idi* 43 452 kelimesiyle bu türdeki birleşik kelimelerin kökenini sözü edilen *-p* zarf fiil eki oluşturur. Fakat bu kelimenin tonlu ünsüz yan şekli olan *yürüblä* 8764 kelimesi, bu kelimenin *yürüp-ilä* şekillerinden oluştuğunu göstermektedir.

(1) Bu kelimenin vurgusu Von Le Coq Spr. tarafından şöyle yapılmıştır: *birlä, birlän, billän; bilä, bilän*. Balk. cada: *bilé (bilä, bilän)*. Raquette: *bilän* (MSOS 1912, II, 173).

Altain Sain Salam'ın şiirinde geçen *yürübilä*, yani *yürüb ilä* 14 115-19 şekli şans eseri elimizde mevcuttur.

3. Anadolu'da söylenen *deyip bilä* (G 17 1u) şeklinde azda olsa anlam biraz değişmiştir: "söylediğinde, söylerken" ifadesi anlam itibarıyla "söyler söylemez" haline dönüşmüştür. Yani bu şekil Kırım Tatarcasında, *gördüğü ilän* "görür görmez" = "hemen görür görmez" (= Osmanlıcada gördüğü gibi), *gördükleri ilän* "gördüklerinde" vb. şekillerini karşılamaktadır.

Ayrıca Osmanlıcada *sormasılä* < *sor-ma-si-ilä* "sorduğunda", *işitmälärilä* "işittiklerinde, duyduklarında" ve *äitkänimän* "konuştuğunda" şekilleri de bulunmaktadır. Prob. IV. 106 11: Ancak her yerde "-diğinde, -iken, -erek (-arak), -ir... -irmez" ve benzer ifadeleri karşılamak üzere bir vasıta hali eki söz konusudur (bk. St 3 1 2 45 deki *-ayin*, *-yaç-in*, *yan-in* eklerinin çevirisine ve açıklanmasına).

Bana öyle geliyor ki, bütün bu şekillerde devamlı olarak tekrar edilen değişik türdeki örneklerle ortaya çıkan Türk düşünce tarzı, *sayin* kelimesini "sayarak" şeklinde çevirebileceğimizi gerektirmektedir. Zira *sayin* kelimesinin kökü *sayi* dir; tıpkı *aläla* kelimesinin kökünün *ala* veya *yürüplä* nin *yürüp* olduğu gibi.

§ 54. Şimdi T2 53 de görülen (bk. St2 926 dipnot 1) *-pan* şeklinin tuhaf genişlemesini de vasıta hali eki olarak kabul etmek zorunda kalacağız: *qoyu quş qanatiña urupanin* = "Kuğu kuşu onu kanatlarının üzerine koyduktan sonra".

Köktürkçe ve Turfan fragmanlarında çok sayıda görülen (daha geniş bilgi için bk. Br. 199) bu *-pan* zarf fiil ekini *-p* zarf fiil ekiyle birlikte artık bir *-an* erek eki olarak görüyorum.

Onun asıl işlevi abidelerde daha açık olarak görülmektedir. Meselâ IE2 *tört buluñ qop yayi ärmiş, sü süläpän tört buluñdaqi buluniy qop almış* "Dünyanın dört bucağı hep birden düşman oldu. Atalarım onlarla savaştıktan sonra, hepsini teslim aldı". IIE 26-27 *qırqız tapa sülädim..... qarıy sökipän.....qırqız buduniy.....basdim* "Kırgızlarla savaştım.....karı yarıp geçtikten sonra..... kırgızları yendim".

Türk düşünce tarzına göre burada bir erek hal ekinin ne kadar uygun olduğu, *anañ ari* "bundan sonra (bunun üzerine) *kälgändäñ ari* "geldikten sonra", *anda naru* "bundan sonra, bunun üzerine" vb. örneklerinde görüldüğü üzere (çıkma hali ile) yön gösterme halinin karşılaştırılmasından açıkça anlaşılmaktadır.

§ 55. Türk fiil sistemine bir erek ekenin dahil edilmesi artık bundan sonra pek beklenilmeyen neticeler doğurabilecektir. Zira zarf fiil eki -p'nin yerine, -an erek eki geçebilirse o takdirde kök ünlüsü değişen -ā: -u: i, -ā: -ü: -i zarf fiil ekinin aynı veya benzer şekilde muamele edilebileceğini göze almak zorunda kalacağız. Şimdi *tabar*, *alir*, *bilür* gibi kelimelerde kök ünlüsü değişen şimdiki ve gelecek zaman kipinin, *taba*, *alī*, *bilū* kelimelerine ilave edilen bir yön gösterme eki -r den farklı bir şey olmadığı hemen göze çarpmaktadır. Oldukça karmaşık görünen bu düşünce şekli, geçmiş zamanda iyelik ekinin *bildim*, *bildiñ*, *bildi* şeklinde fiil köküne eklenmesine rağmen, birinci ve ikinci şahsın neden *bilürmān*, *bilürsān* şeklinde olduğunu kanaatimce çok bariz bir şekilde açıklamaktadır. *bari-mān* ifadesi esas itibarıyla "gitmeye yöneliyorum"= "gitmek üzereyim, gidiyorum, gideceğim" anlamındadır. Bu durum, -ar vb. şeklinin çok eski Türkçede şimdiki zaman teşkil edilirken tamamıyla isim şekline (St2 9 11) dönüşmediğini ⁽¹⁾ ispat etmektedir.

Bugün Altay dil grubuna dahil Moğolcada *pilārik* "bileceğiz" ve benzer kelimelere bakarsak, burada çok açık bir şekilde geçmiş zamanla bir etkileşimin olduğunu görürüz. ⁽²⁾ Bu düşüncenin ispatını bize ancak -ar zarf fiil ekinin sentaktik kullanımıyla ilgili ayrıntılı bir araştırma sağlayabilir: Burada sözü edilen ekin yön gösterdiğine ilişkin menşei hafızalardan silindikten sonra, en azından son zamanlarda eş anlamlı *minārgā at* kelimesiyle anlaşılır hale getirilen *minār at* "binek at" yani "binmek için at" vb. gibi şekillere işaret etmek istiyorum.

Bu şekiller her yerde çok çeşitli kullanımlarda görülürler: Prob. II 6 9 8 13u da, *māñ sürüzār kiñi yooq polyan* "beni izleyen kişi yoktu" = "beni izlemek için, beni izleyebilecek kişi....." vb. örnekleri görülür. Bu -ar ekinin yanında çok defa *minār at* ve *minārgā at* örneklerinde olduğu gibi -arya yönelme hal eki bulunur: Meselâ *ölör kūn* ve *ölörgö kūn* (Prob. II 3 4 499). Gü-nümüzdeki lehçeler "ölüm günü" diye ifade ettiğimiz kavramdan yola çı-

(1) M2 2 8 4 ile T. III. M. 207 a'da, *taginūrta* "tadına bakarken (yemek yerken)", 30 32 *tāginürüm-ta* "tadına bakarken", fakat 3 2 57 de *toqar-in körüp* "yeniden dünyaya geleceğini müşahade etti". qB 43 11-12 de olumsuz şekli: *ayıtmazda* "sorulmadan önce" vb.: Prob. VI 17 6 14 *yārgā tūsmāstın* "yere düşmeden (düşmeksizin)".

(2) -yan şeklinde de aynı durum söz konusudur. Meselâ Prob. I 160 17 *nāyārāk san topoqtı yazıyāññ* "niçin toprağı sakladın?" Kara Kırgızcada ise -yan-im vb. ile birlikte -ya-mın <-yan-mān şekli de görülür. Meselâ Prob. V. 3 2 6 468 *çıqqanıñ* "dışarı çıktım, 46 9 *kirgāñim* "içeri girdim": 330 619 *alyamın* "kazandım", 249 1509 *kelgäsın* "geldin". Sa-gaycada *Kirgām* "içeri geldim", prob. II 40 696 < *kir-gān-im*.

karak *ölörgö kün* ifadesini benimsiyorlarsa, o takdirde eski lehçelerde, yani eski Türkçede benzer bir ifadenin olacağını, başka bir deyişle *ölär kün* veya *ölür kün* kelimelerinin *ölä-r kün* şeklinde ayrılabilceğini düşünmek anlamsız olmaz. Burada -r eki *ölörgö* kelimesindeki -gö ekine benzer bir işlev icra etmektedir (bk. Bu hususta yukarıda § 13 de zikredilen *mäniñ* ve *mäniñki* kelimeleriyle ilgili açıklamaya).

§ 56. Bu -r ekinin -ar sıfat fiilleriyle sınırlandırılması doğrusu pek akla yakın görünmüyor. Bununla birlikte bu ek anlamını netleştirmek için diğer isim fiillerinin yerine de geçebilir. O halde *alyir topqır ar* ifadesindeki -yir şekli (prob. II 6 3 9 14 06) "alan ve bulan bir kişi" -yu, -yi (St1 525, 530 § 15) isim fiilinden türemiş olabilir: *alyir < al-yi-r* "almak".

V.

Geriye Bakış

§ 57. Sonuç olarak anlattıklarımızı akla gelebilecek ihtimallerle göstermekten ziyade sorarak-bağdaştırmak istiyorum. Tenha patika yollar, uçurum ve taşlarla dolu yerlerden geçer. Bu yollar beni hedefime ulaştırmasa bile, bu çalışma en azından başka insanlara bugün henüz bilgilerimizin pek fevkinde olan bir dünyayı araştırma yolunu açtığı için faydalı oldu.

Yukarıda *māniñ* "benim" kelimesini *mā-n-i-ñ* şeklinde ayırmaya çalıştık. Burada *-i-* sesi büyük bir ihtimalle bağlayıcı ünlüdür: *mā-n-i-ñ*. Bu-ñ sesi, *māniñki* vb. kelimesindeki *-qī*, *-ki* ekinin eş anlamı ve takriben "yanında bulunan" anlamına gelen bir unsur olarak düşünülmektedir. *-qī*, *-ki* ekinin menşei hakkında hiç bir bilğimiz yoktur. Bu ekin *-ñ* ekiyle nasıl bir ilişkisi olduğu veya olup olmadığı ⁽¹⁾ tam manasıyla bilinmemektedir. Bu durum, artık bizi bu meyanda ilerlemekten alıkoyamaz. Bu arada *-qī* ekinin özellikle *-ta*, *-da* bulunma hali ekinin yerini tuttuğunu da kaydedelim: Balk. *cada ayaštayī* "ormanda bulunan" vb.

Şimdi hemen hemen bütün lehçelerde bilinen ⁽²⁾ bir *tañ* "fecir, tan kı-zıllığı, şafak sökmesi, gün ağarması" kelimesi vardır.

Bulunma hali *tañda* "sabahları, sabahleyin, erkenden, sabahın erken vaktinde" anlamına gelmektedir. Fakat bundan başka bu kelimenin kalıplaşmış bir işlevi de "bugünün zıddı "yarın" anlamındadır. Adı geçen kelime esas itibariyle *tañdayī* = "yarın, yarınki" kelimesiyle eş anlamdadır. Ancak Osmanlıca bu *tañ* kelimesini kaybetmiş olmasına rağmen, bu kelimenin eş anlamı olan *ār* kelimesini muhafaza eden hemen hemen tek lehcedir. *ār* kelimesi "sabahın erken vaktinde, erkenden" anlamına gelmektedir. *tañda* kelimesi gibi *ärtä*, *ärdä*, *irtä* bulunma hali de bir yandan "erken (-den), sabah erkenden", öte yandan da "yarın, ertesi gün" ve hatta "daha erken, evvelce, eski zamanda, vaktiyle" anlamına gelmektedir. Aşağıda bir bulunma halinin

(1) İkinci şahıs eki *-ñ*'de olduğu gibi (yukarıda S. 12 dipnot 1), ilgi hal eki *-n*'de yanına bir *-y*, *-g* eki almış olabilir: IE 25 *türk budunıy atı* "Türk milletinin adı". Şüphesiz Thomsen *-iy* şeklini yazıcının bir hatası olarak görmektedir. Ancak *ädgüg* kelimesinde doğru olduğuna göre *budunıy* kelimesinde de doğru olsa gerek.

(2) Herhalde *yarın* "yarın, bugünün zıddı" ve Osmanlıcadaki *yarınki* ve uygurcadaki *yarınyü* türetmeleri *yar* "aydınlık" (bk. *yar* - "aydınlanmak, ışıldamak, parıldamak" = *yari* - *yaru-*) ismiyle ilgilidir. bk. *qış* "kış", *qışın* "kışın", *yaz* "yaz", *yazın* "yazın".

söz konusu olduğu herhalde kısmen unutulmuştur: Kırgızcada *ertädä* = "daha erken vakitte, bir zamanlar, vaktiyle, önceleri"; Kazakçada *irtä-bilän* "sabahleyin".

Şimdi *ärtä*, *ertä* kelimesinin daha gelişmiş şeklini görüyoruz: Çağataycada *ärtän* "yarın erkenden, yarın", Kırgızcada *ertän* "yarın" ("bugün" ün zıddı); ayrıca *artägi* kelimesi de "yarınla ilgili, erken, erkenden, daha erken, önceki, eski" ve *ärtängi* "şekli "erken, erkenden" sabahcı", bundan başka Kırgızcada "sabahcı, sabahlayan" anlamına gelen *ertängi* kelimesi : *ertängi kün* "yarın"

ärtän kelimesinin son sesi *-n* büyük bir ihtimalle Türkçede "ilgi halinin" *-n* sesini karşılayabilir: *ar-tä-n* "yarınki gün, yarına ait" = *mä-n-i-n* "benim, bende bulunan, benimle ilgili, bana ait".

-n ekinin bugün çekim örneğinde bulunmayan eski bir yön belirteci olduğuna ilişkin varsayımım doğru olursa, o takdirde bu ek *aliñ* ve *käziñ* < *käsiñ* (yukarıda s. 40 dipnot 4) = "önde, ileride, geride bulunan" kelimelerinde de görülecektir (bk. Prob. III 292 14 *aldıñyï uşqan erkäk ekän* "önde uçan kaz erkekti"; Hiç şüphesiz *-yï* ekinin önündeki *-ñ*-, *-n*- den türemiş olabilir) (1).

§ 58. Şimdi burada *as*, *üs* ve **kis* kelimelerinin son sesi olan *-s* ile ilgili olarak yukarıda beyan edilen şeyleri (§ 47) hatırlatmak istiyorum: Yukarıda *mäniñ*, *ärtän* kelimeleriyle ilgili yapılan analizler doğru olursa, o zaman bu yön belirtme eki *-n* kalıplaşmış şekilde de *soñ* "arka kısım", *öñ* "ön (taraf)", *töñ* "alt kısım", *yañ* "yan, taraf" kelimeleriyle birlikte belki de *oñ* "sağ tarafta, taraftan"(2) kelimesinde de görülecektir. Esasen bu kelimelerin *-evet* tam bu kelimelerin- kökeninin bir yön gösterme ekine dayandırılması varsayımı, Tarañıdaki *ıçkär* ile Karayımca daki *ıçk'eri* kelimelerinin her ikisi de kalıplaşmış yön belirteçleri olduğu halde, "içeri, iç taraf", hatta "oda" anlamlarına geldiğini gözönünde bulundurursak, doğrusu pek de garip olmaz. Biz bir yön belirtecinin kalıplaşmasıyla oluşan bu tür isimleri çalışmamızın akışı içinde sık sık ele aldık. Bu yüzden Osmanlıcada meselâ *iläri* (<*ilgäri*)

(1) Burada Soyuncadaki *qayıñ* "nereden" (Prob. I 406 57) < *qai-i-n* kelimesini de zikretmek gerekir.

(2) *käñ* "uzak, geniş" sıfatı evvelâ isimdi: "uzaklık, genişlik" (bk. Balkarcada *keñde* "uzakta" vb.); daha sonra *käñrü* "uzaklara kadar, uzak, geniş" şeklini almıştır, meselâ Prob. VI 156 4, 8 *käñrü yärgä*, 26 10 *su käñrü çıqsa* \cong 26 20 *su tola çıqtı*. Wb. de bu kelime *käñrü* "*käñ+rü*den türemiştir" şeklinde sadece Moğolca için belirtilmiştir. Bu ses uzunluğu nereden geliyor?

kelimesinden yönelme hali *iläridä* "ileride, önde" şeklinin ve *dışarı* kelimesinden iyelik eki alan *dışarısı* ⁽¹⁾ şeklinin teşkil edilebileceğini hatırlatmak yeterli olur. Aynı şekilde Kırım Tatarcasında *dışarı* kelimesinden türemiş olan *dışardağı* "dışarıda bulunan" kelimesi bulunmaktadır.

Şimdi bu yön belirteçleri isim olarak düşünülürse, o takdirde yukarıda değindiğimiz gibi *taba-r*, *alır*, *bilür* şekillerinde isim fiil haline dönüşen yön belirteçlerinin bulunduğunu kabul etmek yanlış olmaz.

§ 59. *-ñ* ve *qı* iyelik ekleri arasında gerçekten bir ilişki olsaydı, o zaman Türkçedeki *-qa*, *-kâ* yönelme hal ekiyle ilgili bugünkü görüşümüzü herhalde yeniden gözden geçirmemiz gerekecekti: *-qa* eki *-q-a* şeklinde ayrılabilirdi. *Kezâ -qı* de herhalde *-q-i* şeklinde. *-qa* bir yön gösterme hal eki olurken, *-qı* de bir bulunma hal ekiydi. *yaq* "yan, taraf", *sag* "yan, taraf" ve *sarg* "yan, taraf" (yukarıda S. 29da) kelimelerinde *-k-* hal eki, kalıplaşmış bir şekilde görülebilmektedir. Zira ilgili kelimeler yukarıda denildiği gibi ekseriyetle yönelme halinde kullanılıyordu.⁽²⁾

§ 13. 'de zikredilen *qışqı* kelimesi yine bulunma halinde görülebiliyor: Prob. I 156 3u *qışqıda.....yayıda* "kışta..... yazda" (bk. Öte yandan § 13 de zikredilen *-taqi*"ye). İncelmiş şekilde damak ünsüzü (gırtlaktan çıkan) kelimelerde de görülen *-nikidä* eki nasıl açıklanabilir? Bu ek herhalde *-niñ-ki-dä*' den türemiştir. Doğu Türkçede sadece bulunma hali şeklinde görümler (Prob. VI 134 11: *ol oyulnikidä elip bardı*), Kırgızcada ise yönelme hali şeklinde bulunur (meselâ *qandıkınä* Prob. III 304 7 <*qan-nikinä*; bk. *şesäşimikına*

(1) bk. şimdi A. Von Le Coq, Doğu Türkistan Folklorü, Berlin 1916, s. 9: "madeni paranın yukarı atılması ve yere düşürülmesi de bir tür alışılmış kumar oyunudur, bu esnada yukarı atılan paranın ön yüzüne (*öngi* اونگی) veya arka yüzüne (*tötürüsi* توتوروسی) düşüp düşmeyeceğine dair bahse girilir". Bu *tötürü-si* şekli için bk. Koybaldada *tödür* "geriye".

Bu yüzden Tarançı, Uygurcadaki *astın* kelimesini *assin* şeklinde muhafaza etmektedir. Bu da yalın bir isimdir: VI 177 7 ve devam eden sayfalarda *köbrükñin assiniya* "bir köprünün altına", üstün buna göre Tarançıda *üssün* şeklinde görülmektedir; bunun için, 8 1 13 u da, *bizniñ üssün-imizgä yeyi kältiptü* "üzerimize bir düşman geldi" (*tayñın üstüdä* 9 1 2 u üst ile ilgili) örnekleri yer almaktadır. *Üssün* kelimesi doğru olursa, daha evvel *asin* şeklinin olması da herhalde beklenirdi. Bu kelime 107 14'de de vardır. Ancak tek bir ünsüzden dolayı ünlü (değişme) eksikliği dikkati çekmektedir (*asinidä*!). Fakat ne olursa olsun, Prob. VI 102 4 u da bir *däryeniñ astinida* "bir nehrin yatağında" görülür = *ol däryeniñ täğidin* "bir nehrin dipinden" (103 3: bk. SBAW 1915 274 dipnot 2).

(2) bk. Meselâ Tarançıda: *qesıya*, *töräkä*, *aldıya*: bu yönelme halinin dışında bulunma hali ve çıkma hali herhalde bilinmemektedir. Yani *qesıya*'dan *qaş* yalın halini çıkarmanın boş bir çaba olacağına inanıyorum.

yukarıda § 30 7c, burada iyelik eki alan *-nikinā* yönelme hal eki *šesāsi* "an-nesi" kelimesine eklenmiştir. İncelme şekli herhalde bu ekin önceden ek-seriyetle şahıs zamirleriyle kullanılmasından kaynaklanmaktadır. (Meselâ Prob. III 295 12u *bizdīkinā* < *biznikina*).

§ 60. Şüphesiz bunların hepsini açıklamak oldukça zordur. Bu yüzden ayrıntıya girmekten kaçındım: Fakat *as*, *ōñ*, *sar*, *yaq* kelimeleri arasındaki benzerlik (uygunluk) tesadüfe mahal bırakmayacak kadar fazladır. Dil tarihi bakımından benim bu görüşüm doğrusu pek ihtimalden uzak bir şey değildir. Diyelim ki Fransızca'yı sadece en son gelişim safhasındaki haliyle biliyoruz. Ve elimizde tek karşılaştırma unsuru olarak da yalnızca Yunanca var. Peki o zaman *genre* kelimesinin sonundaki *-re*'yi nasıl açıklayabileceğiz? Yunanca *γενovç* kelimesinin kökeninin *γενεvoç* kelimesine dayandığı, *-s-* iç sesinin Latince *-r-*'ye dönüştüğünü ve bu *-r-* bağımlı hal ekinin Fransızcadaki *-re*'yi karşıladığı ancak çok büyük bir gayretle araştırılıp meydana çıkarılabildi. Aynı şekilde *lièvre* kelimesi ve daha sonra yalın hal olarak bir türlü anlaşılmayan *nuît*, *pairt*, *fleur*, *baeuf* kelimeleri.

Gerçekten karşılaştırma uymuyor. Ve *Aix (in) aquis* veya *Berry <(in) Biturigo* (s cil. pago) gibi durumlarda tamamiyle bir örtüşme olmuyor. Bu örtüşmenin beklenmemesi de gerekir. Türkçenin hemen hemen tüm yöresel ilişkilerle ilgili anlayışlarda "bağımlı hal ekini" genelleştirdiğini belirtmek yeterli olur. Bunlar ise, hedef, yön tayini, yön gösterme gibi yerle ilgili bir ilişkiyi ifade eden hallerdir.

İlâve

Br. 202 dipnot 1'i nazarı itibara alarak *Sine -Usu*'nun (Ramstedt, JSF9u XXX 3 2 7 4) Uygurca kitabesindeki *âbimrû* "evime" yön gösterme ekini ilâveten de olsa büyük bir ehemmiyetle vurgulamak istiyorum. Bununla beraber bu *-ru,-rû* ekleriyle ettirgen fiillerinin *u-* zarf fiil (*-uru,-aru;-turu;-yaru*) arasındaki ilişkiler öteden beri olmasa ⁽¹⁾ bile, yavaş yavaş başlamış olsa gerek. Ancak gördüğüm kadarıyla bu düşüncenin tutarlı bir şekilde belirtilmesi için, elimizde bugün herhangi bir belge mevcut değildir. ⁽²⁾ Öte yandan Br. tarafından zikredilen eski Osmanlıcadaki *çiqarî*, *çiqaru* kelimesi her ne olursa olsun Kunos'un Jarkender açıklamasında (57 1u) belirttiği eski Türkçedeki *çiqarî wattî* kelimesinden ayırt edilmelidir. Zira Martin Hartmann büyük Kaşgarlı metninde tarihi açıdan çok doğru bir sesleme göstermektedir: *çiqarîwätti* ayrıca *çiqadî* ve *ç'qādā*. Aynı kelime A. von Le Coq'un şimdiye kadar yayınlanmamış yazısında *çiqîrwätti* ⁽³⁾ şeklinde geçerken, Prob. VI 167 1 de *çiqardî* şekli yer almaktadır. Hartmann'ın *çiqarîwätti* kelimesi *çiqaribätti* kelimelerinin birleşmesinden yani *çiqaripätti* den oluşmuştur⁽⁴⁾. Proben'in VI. ciltinde her yerde bu birleşik kelime gö-

(1) Yönelme halinin sadece sert arka damak (*-qa,-kâ*) sesini almasına rağmen bu *-yaru* (*tab-yacıyaru*) yön gösterme ekinin kitabeler açısından nereden geldiği şimdiye kadar bilinmemektedir. *-Yaru* ekindeki ilk ses yoksa *añaru, yiriñärü, subîñaru* (II E 40) *yiringärü* (L6 13 20) gibi şekillerden mi etkilenmiştir? Petersburg Akademisinin 1911 de yayınladığı 433/434 ve 440 sayılı bültende açıklanan teoriler Ramstedt'in yayınladığı Uygurca kitabelerdeki ses mevcuduyla bağdaşmamaktadır.

(2) Bu arada Köktürkçedeki *yogaru* (*-qq- <-qy-* yerine *-q-*) ve *yayuru* kelimesiyle birlikte benim Hommel kitabımdaki (II 21 ve devam eden sayfalardaki açıklamalara bakınız. Ancak zarf fiil eki *-yaru* olan, *-yar* ettirgen fiil eki tıpkı yön gösterme eki *-yaru* gibi yeterli ölçüde bulunup bulunmadığı şüphelidir.

Yukarıda § 48 de zikredilen *tärtrü* şüphesiz bir ettirgen zarf fiilidir. (*tär-tür-ü*; bk. § 52 3 sonda). Bununla beraber sanki bir ettirgen zarf fiiliymiş gibi görünen *täskäri* kelimesinde (tıpkı *täs-kär-ü* gibi) durum böyle değil midir? *-türü,-trü* ve *-gärü, grü* yapım ekleri oldukça kullanışlıdır. Öyleki bunların "isim" köklerine geçişleri (dönüşmeleri) bizi pek fazla hayrete düşürmez. Fakat neden *-grü,-krü* içses düşmesi şekli hiç bir yerde yön gösterme hallerinde görülmemektedir (Raquette, MSOS 1914, 232: *yuqarı!*)?

(3) bk. Ünlü düşmesiyle ilgili olarak aşağıda zikredilecek olan *öltürwättinî* kelimesine.

(4) *y* ve *h-* ön ses türemelerinden birinin benzer şekli olduğu tahmin edilen Osmanlıca *Wur-* "vurmak" < eski Türkçede *ur-* kelimesindeki *w-* sesi kanaatimce herhangi bir bağlama görevli ek fiilin *-p'sine* dayanmaktadır: *tutub urdî > tutub urdî > tutub urdî*, bundan *tutu wurdî* ve nihayet bir *wur-* fiili türetilmiştir. Bununla beraber *tutub urdî* kelimesinden doğrudan doğruya bir *bur-* türetilmiş ve *bär- > wär-; bar- > war* olduğu bir dönemde *bu > wur-* oluşmuş olabilir. Burada her iki ihtimalden hangisinin gerçek durumları karşıladığı bugün

rılmaktadır: Meselâ 8 18 de *çiqerip ätti* "kovdu, kapı dışarı etti", 111 4u de "yol verdi", 1635u de "gönderdi" veya "dışarı attı"; *çiqerip ätidü* 437 "salıveriliyor". Tarançı ciltinde ettirgen bir fiille birlikte diğer ât-terkipleri oldukça sık görülebilmektedir: 11 6 34 de *öltürüp ätiñlär*; 121 4u *uçurup ätti*; 1231u *çapturup ätkänigä*; 153 7 *kätküzüp ätiñ* = 132 1 *kätküzüp ätai*; 59 9u *yandurup ätti*; 67 5 *qurutup ätti* ⁽¹⁾. Yanlışlıkla *ätiptü* şeklinin yerine kaydedilen bu anlamsız *itürüp* ⁽²⁾ *aitiptü* (1 88 3u) şekli açıklanmaktadır (bk. *çiqerip ätiptü* 645u).

Kunos, 59 2u da, bu düşüncenin doğruluğunun kesin ispatını *taşla vatti* dipnotlu *ü ašñi tükü vatti* ifadesiyle yapmaktadır. Bu *tükü vatti* şekli Prob. VI 17 8 deki *töküp äitti* şeklini tam manasıyla karşılamaktadır. Bu şekilde a- zarf fiil eki bulunmasaydı, *taşla*'nın yerine *taşlai* şekli veya onun gelişmiş şekillerinden birinin geçmesi beklenebilirdi. Zira A. von Le Cog 'da şimdi *tökkin* "dök" şeklinin yerine Prob. VI 166 1u da ziyadesiyle vurgulanan *tü-quwat* şeklini ve *öltürälin* (1672) yerine *öltürwattini* (yani *öltürwatini* < *öltürüp atalin*) "öldürmek istiyoruz" şeklini göstermektedir. Kunos'a göre günlük kullanımlarda *ât*-'dan başka *at*- şeklinin de bulunması *öltörö-watti* (65 4) ve *söndörövatañ* (54 4u) kesindir. bk. Raquette JSFQu XXVI 324'e ve kezâ burada *ât*- ve *at*- şekillerinin her ikisini de kabul eden MSOS 19 13, 187 4'e. Halbuki Tarançada örnekleri ⁽³⁾ göz ardı etmiş gözükten Schrießl (KSz XV

henüz söylenemez. Esasen bu fiillerde b- > w- şekline geçişinde cümle fonetiği açısından bir bozukluk varmış gibi geliyor (... *üç ölü warmış*; *bir dā'n başına warir*, *köprüyā warup*; *salī wārdi*, *qarışına wārdi*); bk. tek tük olarak görülen *söz nēyā varesēz* (< *siz nārgā baras* 'ız, Kunos 48 2, de ayrıca *bar-i*; *mēli war kisi* Spr. 66 20, bununla beraber *dördi bar kisi* 66 18; Hartmann MSOS 1905 II Z. 7. de *özi wilen*.

Kıpçakçada da *wur*- kelimesi vardır (houtsma 102).

- (1) bk. *māñdurup at*- "göndermek (kurye vb.)" Spr. 8 1 a'da = *ēbärmäk*, *ēwärmäk* Spr. 8 3 b = Tarançada *āwärt*-, Fakat bu kelime kurye, insan, birlik vb.'nin dışında mektup için de kullanılabilir (VI 10 10 u, 57 12).
- (2) Wb. de sadece ünlüsü değişen *itär*- şekli görülmektedir. Prob. III 281 1 de *išār*- yanlış basılmıştır.
- (3) Tarançada sadece *at*- kökünün incelmış şekli olan *ât*- şeklinin bilindiğine ilişkin Schrießl'in ifadesi (287, dipnot 1) kezâ büyük bir yanılgıdır. Zira yukarıda zikredilen *ätti* ve *ätkänigä* şekillerinin *at*- ile değil, tersine doğrusunu söylemek gerekirse *ât*- ile ilişkisi vardır. Eğer bu kelime *at*- kökünden türemiş olsaydı, o takdirde *i*- ünlü değişiminin iki ünsüzün ötesinde etki edemeyeceğinden *atti* (Prob. VI 199 6 u) ve *atgeniya* şeklinde olması gerekirdi. Ayrıca sadece *ât*- "yapmak" şekli de bulunmaktadır. *aš ätidıyan Xotun* "kadın açıcı" 143 10 u ve *aš ätädiyan kisi* "erkek açıcı" 45 1 u şekillerinde olduğu gibi; bk. 65 3 u, 179 3 *nan ätip* "ekmek pişirerek". Ancak Schrießl ile birlikte Hartmann'ın Ciltlen'inde (s. 196) *san bj* (< bir) *qazanda polā aš ätkil* ifadesinin "pilavı bir kazana at" şeklinde, (bk. Wb. IV 11 6 3:

286/7) sadece *at-* şeklini kabul etmektedir. Ancak *bäkitip ätkän* (VI 75 12) "kapattı" ve *solap ässä* < *ätsäk* (VI 8 31u), "kapatmak istiyoruz" (1) kelimelerindeki ön damak ünsüzü olan *k-* seslerini nasıl izah edeceği tahmin edilebilir. Fakat buna şimdilik değinmeyeceğiz.

Yani eğer bugün *ät-* ve *at-* şekilleri eş değerde yanyana bulunuyorsa, o zaman ancak daha sonraki bir araştırmayla bu durumun *-i* sesinin kulağı tırmalayıcı bir şekilde değişmesiyle oluşan bir dil duygusu bozukluğundan mı kaynaklanıp kaynaklanmadığı veya *ät-* (2) ve *at-*'in da belirli durumlarda çok

Ot *palau*; *-o-* < *-a-* olduğuna dair K Sz XVII 1 22 5 de yaptığım açıklamaya), çevrilmiş olması tamamen imkânsızdır. Çünkü hiç alışık olmayan yönelme halinin dışında *ätkil* şekli *atqil*, *atqil* şeklinde görülemez. Ayrıca anlatıcı "*at*" yerine herhalde *sal* kelimesini kullanmak istemiştir. "bir kazanda pilav hazırla" şeklinde çevrilmelidir.

ät- şekli de Hartmann'ın Kaşgarlı metninde 36 *atnä yüküt'p ätmislä* < *atni ürkütip ätmäslär* "atı ürkütme" (sul.-Kunos 7 8 *hürkatmak* [!]) açıkça görülmektedir. Bu *h-* sesinin kelime başına gelmesiyle olmuştur. *y-* sesinin kelime başına geçmesiyle de *yüküt* < *yüküt* < *yürküt* = *ürküt*-, *ürk-* "korkutmak, ürkütmek" ettirgen şekli ortaya çıkmıştır.

Kunos' Jarkender metninin 44 8 sayfasında bulunan *eteten djäp* şeklini, *käp*'in *ait-* ile birlikte ortaya çıkışının pek nadir olduğunu bildiğim halde (meselâ Prob. V 45 1 333) *aitadiyan käp* ile değil de *ätädiyan käp* şekliyle açıklamak istiyorum.

Şüphesiz bu şekiller yeterli ölçüde bilinen Tarançı metinlerinde belki 33 13, 108 10 u *zindaya selip ätti* "zindana attı" deki gibi örnekleme yoluyla oluşmuş olabilir. Ancak burada *ätti* şeklinin *at-* dan türetilmiş bir kelime olduğunu araştırmak isteyen kişi ister istemez *ätti*'nin kökeninin *atti* olduğunu kabul edecektir. Bununla beraber *ätädü* (416 u, 198 11 u) ve *çiqip ätämiz* "dışarı çıkacağız" (198 10 u) gibi edebî şekillerde ünlü değişmesini haklı çıkaran sebepler kesinlikle bulunmaz. Schriebl bunları *öltürüp ätär* (32 14) veya *besip ätätti* (60 14 u) kelimelerinin neresinde buluyor? Tarançı ciltinin editörü, meselâ 38 2 de *öltürüp ätip*, 42 11 de *elip ätip* şekillerini *at-* ile birleştirmiş olsaydı, şüphesiz 62 3 u da geçen tıpkı *multikbilän etip* de olduğu gibi *etip* şeklinde yazmış olurdu. Burada *a* sesi (yani *e* sesi) ile eski *ä* sesinin *i-* şeklinde değişmesinin hiç bir suretle ayrı telakki edilemeyeceğini kabul etmeliyiz. Bununla beraber *elip* < *alip* = *alip* şeklindeki değişiklik ile ön damak ünsüzü bulunan fiillerle bir *äp* (meselâ 65 9 *äpciqip*, 134 5 u *äpkälgän* vb.) kaynaşmasının görülmesi yerindedir. Zira burada ihtiyarı bir ses kaynaştırması ve ön damak ünsüzü (palatal) uyumu zaman açısından *i-* ünlüsünün değişme kuralı yürürlüğe girmeden önce bulunmaktadır: Kırgızcada *ekpäläm* kelimesi zaman içinde seslerin yer değiştirmesiyle *äp-kkaläm* III 2 86 4 < *alip kälä-män* haline gelmiştir. Aynı şekilde Tümencedeki *äp kilär* IV 311 9 u < *alip kilär*; eski *äkkälip* I 1 77 15 şekli = *aqkälip* I 102 572, *Kür.ca aqkälip* II 6 9 1 15 halini almıştır.

- (1) *Sola-* şekli için bk. M3 35'e ve Pelliot T'ouna Pao 19 14, 243, dipnot 1. Burada bu kelimenin Çincece (M2 8 1) "Zincir" kelimesinden geldiği zikredilmektedir.
- (2) *qil-* gibi, ayrıca *ät-* de "bir şeyin içinde bulunmak, takılı olmak, sokmak, eklemek" anlamına gelmektedir. bk. Yukarıda S. 31 dipnot 3 ve Wb. I de 8 3 8 15 ve devam eden sayfalara. Osmanlıcada *dışarı ät-* "dışarı atmak" da denilir. Şüphesiz çok kibar konuşmak isteyenler *at-* şeklini tercih eder.

geniş bir bölgede konuşulan *yat-*, *dat-* yardımcı fiilinin etkisiyle bozulup bozulmadığının ortaya konulması gerekir.

Bu araştırma, sonucu nasıl olursa olsun sadece *-i*, *-u* ekleriyle sona eren zarf fiili değil, aynı zamanda *-p* ile nihayetlenen zarf fiilinin de doğrudan doğruya *çiqariwätti* gibi yapıların temelini teşkil ettiğini sürekli ispat edebilecektir. Ancak sonuncusunun ne zamandan beri ve hangi alanlarda birincinin yerine geçtiği konusu başka bir bölümde ele alınacaktır.

Kelime ve Şekillerinin Listesi

Rakamlar paragrafları gösterir. 34: 3 rakamı paragrafı, 4 ise alt bölümü; 7 3: 7 rakamı sayfayı, 3 ise dipnotu işaret eder.

a= ol 9 1

a 2, 3 6

ā < aya 3 4

aya > ā 3 4

ayakā 6 2

ayu 2 6 2

adın 3 5

aıl, aılı 49

al 41 1, 45

- ala 53 1

alar 3 3

aldiya 5 21

alın 40 4

aliñ 40 4, 57

alninañ 40 4

alt 45

altın 43 2, 49

- an, -n (erek eki) 43, 54, 55

an 5 1

an arqı 5 1

an bılān 5 1

ana 5 1

anai - 30 8

anait - 30 8

anar, anār, anarī 3 2

anarqı 28 2

anārtın 7 1

anau 5 1

anó - 52 2

ançıyınça 15 3

ançılayın 52 2

andžılain 5 2 2

ançula - 5 2 2

ançulayu 5 2 2

andarqızın 30 7 c

angıza 5 1

anī - 30 8

anıda 30 8

aniñqı 5 1

anīp 30 8

anisi 5 1

anişin 5 1

anīt - 30 8

anizi 5 1

anlar 3 3

ansı 5 1

antirdin 41 2

añ < aniñ 5 1

aña 5

añar 5, 4 1

añaru 5

añdun 40 4

añın 40 4

añmütin 29 3

apayım < yapayım 24 1

ar 3 1, 8

ar (arka taraf) 45, 49

- ar (bağ fiil) 55, 5 8

- arya 55

- aru 5

- ardın 45, 46

aryi 3 1, 8

arī 3 2, 7, 49, 54

arī - bāri 33 3

arlaq 3 2, 3 8

arqa 43, 49

arqam 43
 arqı 3 1, 30 7 c
 art 45
 artlarinta 40 1
 as 45, 5 8
 as - < aš - 4 2 1
 asra 47
 ast 45, 46
 asta 46
 asin 5 1 3
 assin 5 1 3
 astin 44, 45
 astin 5 1 3
 asri 4 2 1
 asru 4 2 1
 atakä, atäkä 6 2
 atamniñgidan 30 7 c
 ažiira 4 2 1
 ä - 30 8, 34 2
 - agü 17 1
 ägü (-gü) 34 2
 ädäk, edäk 39 2
 ädän 39 2
 äkä 6 2
 äminä 34 2
 änä 6 2
 äpisi 33 2
 äpsi 33 2
 är- 34 2
 är 57
 äri = - ari 6 2
 ärki 34 2
 ärtä 57
 ärtägi 57
 ärtängi 57
 ärtän 57, 58
 ät - 3 1 3, 5 6 1
 ätäk 39 2

bāna 30 7
 baña 4
 bañaru 5
 barča 5 2 2
 barčidan 5 2 2
 bāri = barı 6 2
 bayanayı 29 3
 barmu-na 34 2
 baya 30 7
 bayaqı 30 7
 bayeqını 29 3
 bā-, bı- 2, 4, 30 7
 bän 2, 4, 10
 bänimkinin 30 7 c
 bār = bārü 8
 bēraq 3 8
 bergi 8
 bāri 3 6 1, 3 8
 bāri = barı 6 2
 bēri 3 6 1
 bārisinā 5 1
 bārü 7, 11 1, 3 6 2, 3 6 3, 39
 bi-, bā -2
 bī 2 9 3
 - bīdā 20 1
 bilä 5 3 3
 birä (bir) 5 1
 birägi 5 1
 biräzi 5 1
 biri (birü) 5 1, 7
 bitisi (bir) 5 1
 birizi (bir) 5 1
 birlä 20 1, 51, 5 2 4
 birlän 5 1, 5 2 4
 birü 3 6 3
 biyayi 29 3
 biz 4
 bizlär 4

bo = bu 3 6	- dāgīn 5 2 3
bogum (-un?) 2 6 2	dāgmā 44 1
bu 3 6	dāgri 5 2 3
buyana 2 9 3	- dāin, -dein 5 2 3
buyun 2 6 2	dāyīn 5 2 3
bugünki 1 3	deyir 5 2 3
bün 2 6 2	deyri 5 2 3
bundzilayin 5 2 2	- dikinā <-nikinā 59
bura, -ya 6	- dīn 15 4
buun 2 6 2	diri 14
bu 'un 26 2	dišari 58
büdrā 5 2 3	dišardağı 58
büdräsi 5 2 3	
büt - 5 2 3	-g (ilgi hali) 1 2 1
bütkā 1 8 2	- y (ilgi hali) 1 2 1
bütrā, bütrü 5 2 3	-g, -y (son ses, düşmüştür) 14
bütrābis 5 2 3	y: ñ 1 2 1, 50 1
bütün 5 2 3	- yaru 30 5, 5 3 1
büzā, büzī, būzi 18 2	- gāri 7 3
čān 5 1	- gārū 30 5
čān 4 1	- yī 5 6
čelin 43 3	- yir 5 6
četerā 5 2 2	- yu 5 6
- čilap 5 2 2	- yur 5 6
čitara 5 2 3	
čoyar 5	hanyī 3 1
con 4 1	hañgi 3 1
čoq 2 6 1	hani 3 1
čoryan 2 6 2	hanī 3 1
čök 1 8 3	hara 6, 30 9
ču 1 8 3	harda, -dan 30 9
	hāp 33 2
džan 4 1	hāpisi 33 2
- džılı 5 2 2	hāpsi 33 2
- da 1 5 4	
- dan - yan 30 6	i 3 2
- dağı 1 3 2	-ī (yükleme hali eki) 2, 14
- dā 22 1, 3	-ī (yön gösterme hal eki) 32

ičägü 17 1	istä 3 4 1
ičärisinä 5 1	ištilig 50
ičkär 3 8 1	it - 3 1 3
ičkärlä - 3 8 3	itak 39 2
ički 13	itän 39 2
ičrä 6	* kä, * ki 7 3
ičün 34 1	kädin 7 3
itskärä 5	* käi 7 3
idän 39 2	käiri 6 2, 7 3
- iy, ig (yükleme hal eki) 14	käin, kein 7 3
il 39 2, 41 1	kämizi 5 1
iläi 4 1 1	känä 6 2
ilä, -n 5 1, 5 2 4, 5 3, 53 3	käniki 6 2
iläri 41 1, 58	kändi 34, 33 1
ildí 41 1	käniminän (<-qan-ï+bilän)533
ildüi 4 1 1	käntintäg 15 1
ilgäri-ü 41 1	känsi 34
ilik 4 1 1	känsilik 34
ilk 41 1	käntü 34, 33 1
ilki 4 1 1	kän 5 1 2
ímä 3 2	känrü 51 2
ímälär 3 2	käri 7 3
imäm 3 2	käri » alt « 6 2
imäzin 15 3, 43	kärü 7 3
imän 3 2	-kä -tägi 15 2
-in, -in (vasita hal eki) 153, 43	kesi 34
-iñ, -iñ (ilgi hali eki) 2, 11	keskäitä 7 3
inanda 3 6 2	käst 7 3
maru 3 6 2	kästinä 7 3
mč - 3 6 2	kästindä, -gi 7 3
inčä 3 6 2	kät 7 3
inčip 3 6 2	käzin 7 3
indik 4 1 1	käziñ 40 4, 57
inyaru 3 6 2	kezrä 7 3
ind 3 6 2	*ki, *kä 7 3
ist (< *ičt) 50	- ki 12, 13
isti 50	kidin 7 3, 44, 45
išbu 28, 3 41	kidinintä 44

kimäsrä 22 3	ḱimäsärä	mā 4, 9	ḱimäsärä
kimäsnä 22 3	ḱimäsänä	mā 10	ḱimäsänä
kimsä 22 3	ḱimsä	- mā 22, 22 3	ḱimsä
kimsädä 22 3	ḱimsädä	mäi 9	ḱimsädä
kimsänä 22 3	ḱimsänä	- mazarilä 53 3	ḱimsänä
kimsinä 22 3	ḱimsinä	män 2, 4	ḱimsinä
kīn 7 3	kīn	mänä 9	kīn
kīnindä 7 3	kīnindä	maniñ, -ki 13, 55, 57	kīnindä
kiniñdä 7 3	kiniñdä	män = mانیñ 5 1	kiniñdä
kiniñä 7 3	kiniñä	mävo 9	kiniñä
kinki 7 3	kinki	müna 29 3, 30 7	kinki
kīri - 6 2	kīri	minäki, -kī, -käi 30 7	kīri
kiri 7 3	kiri	minär, gä 55	kiri
kirü 7 3	kirü	mīnau 51, 29 3	kirü
* kis 5 8	* kis	mīnda 29 3	* kis
kisrä 7 3, 47	kisrä	minding 29 3	kisrä
kiste 7 3	kiste	miniñgi 5 1	kiste
kiyin 7 3	kiyin	minip 30 8	kiyin
kök 40 1	kök	mīnisin 5 1	kök
kökün 40 1	kökün	mīntada 29 3	kökün
körä, -ä 46 2	körä	mīña 10 1	körä
		mīñar 10 1	
-l (ol, qayil?) 3 6	-l	mīnarya 10 1	-l
- l (al, il?) 41 1	- l	mun -(bu) 15	- l
- la, -lä (<ilä) 53 2	- la, -lä	muna 30 7	- la, -lä
- layin 5 2 2	- layin	munär 30 7	- layin
- layu 5 2 2	- layu	munärtin 7 1	- layu
		munayip 30 8	
- m 10	- m	- mu, -nä 34 2	- m
ma 9	ma	munau 5 1, 29 3	ma
- maa 4	- maa	munčulayu 5 2 2	- maa
- maya 3 4	- maya	munīda 30 8	- maya
- maga 4	- maga	munip 30 8	- maga
- mayan 43	- mayan	munuyi 5 1	- mayan
mana 30 7	mana	münö 30 7	mana
manayī 3 4, 4	manayī		manayī
- masilä 53 3	- masilä	-n 40	- masilä
mavö 9	mavö	- n (erek eki) 43	mavö

- n (vasita hal eki) 43, 53
 - na (su-na?) 18 1, 30 7
 - nayil - 25
 nayip < nā qīlip 28
 nan 4 1
 nan - 1
 nan- 4 1
 nāq 4 1
 naqilip 2 5
 nari, nari 38
 nari-beri 39
 narin 40
 naru 35, 15 4, 38, 54
 nārū - bārū 39
 naruyi 39
 nā 1, 14, 37
 nā (türetmeler) 15, 16
 - nā (mā-nā) 9
 nābīlā 20 1
 nācān 40
 nācūkin (-in) 15 3, 5 24
 nāgā 15
 nāgā 18 2
 nāgilā 20 1
 nāgün 5 2 4
 nāk 17 3, 18 3
 nākā 15
 nālār 3 2
 nelik 17 1
 nāmā 17 3, 22
 nāmāgā nāk 28
 nāmālār 3 2
 nāmām 23
 nāmārsā 22 3
 nān (< nān) 23
 nānā 22 3
 nānābīlā 20 1
 nānām 22 3

nān 17 2
 nā qīlā 20 1
 nārā, nārāyā 6
 nārāk 18 3
 nēraq - bēraq 38
 nārdā 18 2
 nēri 36 1
 nāri 38, 36 1
 nārsām 23
 nāsānā 22 3
 nāsi (<nā-si) 23
 nasin (-si-n) 15 3, 5 24
 nāsānā 22 3
 nāstā 22 3
 nāt - 25
 nātā 20 1
 nāyi-mi 20 1
 ni 19
 - ni, -ni (yükleme hal eki) 14
 -nī 37
 nibīlān 20 1
 ni-dā 22 1
 nigilā 20 1
 nik 17 3
 -nikidā 59
 -nikinā 59, 307 c
 -nimā 20 1
 nimān 23
 nimārsā 22 3
 ni nārsā 22 3
 nišlā 25
 nit - 25
 nita 20 1
 nitkān 20 1
 no 25 1, 26, 16 1, 26 3
 no-bīdā 20 1
 nobilā 20 1
 nōdārgā 2 5 1

noya nōya 26

nögäräk 25, 1

non 4 1

nöräk 25, 1

nöt 25

nu 27

nundäi 2 6 3

nuş 27

-ñ (Yön belirtme eki) 12, 57, 58

-ñ (ilgi hal eki) 11, 12 1, 40 1, 59

ñ (işaret etme eki) 19

-ñ (şahıs eki) 50 1

ñ : y 12 1, 50 1

nñan 4 1

nñañaq 4 1

nñan 4 1

o = ol 3 6

ō 26 2

ō 29

oyarı 5

oida 47

oidai 47

oidas 47

ol 36, 51

oñ 43, 48, 58

oñar 7 1, 4 2 2

oñartın 7 1, 4 2 2

oñdın 43

oñdun 45

oññañ 4 2 2

oñun 43

osu 43, 36

osunda 34 1

oš 36

ošbu 28

ošol 28

oşu 33 3

oşu 35

öt - 2 6 2

ozarı 30 7 c

ozarında 30 7 c

*

ö 38 3

*

ö- 38 3

ödä 38 3

ödö 38 3, 41 1

ölör;-gö 55

ön 38 3

on - 58

oñdın 7 3, 45

oñgi 51 3

oñrä 47

ör 38 3

ör- 38 3

örä 38 3

örälä 38 3

ördö 41

ördö 41 1

ördö (<lö) 38 3

öryüs - 38 3

örkös- 38 3

örlä 38 3

örlän 38 3

örö 38 3

örölö- 38 3

örü 38 3

ötä 6 2 3

ötkrö 5 2 3

ötkürä, ü 5 2 3

ötrü 5 2 3

ötträ, ü 5 2 3

öttürä 5 2 3

ötürü 5 2 3

özä 51
 özgü 17 1
 ös 46
 öst 46
 östa 46
 -p 54, 55
 pa, pā 29 3
 - pan 54
 - panin 54
 parcan 40
 paya 29 3
 payayi 29 3
 päi 41
 päin 41
 päri 7, 41
 päriräk 38
 päyägi 29 3
 pida 20 1
 pidir 20 1
 piya, piyayi 29 3
 piyā, piyāgi 29 3
 piyāni 29 3
 po 27
 pol 26 2
 pom,-pöm 26 2
 pōn 26 2
 pu 27, 29 3
 puyul 26 3
 pül 26 2
 pūn 26 2
 püdün 5 2 3
 *
 qa 29, 30
 -qa 59
 xac 30 4
 qačan 30 3

qadžan 30 3
 qai 30, 32, 31 3
 *qai - 7 3
 qai-birisi 31 3
 qaidār 30 7
 qaina 30 7
 qainar 30 7
 qaini 6 2, 30 8
 qair - 7 3
 qaira 7 3
 qaisi 30 2
 qait 30 8
 qaiži 33
 qala 30 2
 qalay 30 2
 qan 30
 qana 30 7
 qanai 30 8
 qanaida 30 8
 qana'ip, qanaip 30 8
 qanait 30 8
 qanār 30 7
 qanārtin 7 1
 qanata Z (Bağ fiili: qanat-?) 20 1
 qarcan 40
 qanči 5 2 2
 qanayı 31
 qanī 30 8
 qanī 6 2, 30 8
 qanip 30 8
 *qant- (qanta, qantayin) 20 1
 *qanyuda 30 1
 xanyuda 30 1
 qarap 46 2
 qarī 6 2
 qar' (<*qariya) 31 1
 qarī, qarīyā 30 9
 qāsī 30 2

qasīma < qasīma 11 2	- r (bağ fiil) 55
qasān 30 3	- ra 6
qasīma 11 2	- ru 5 2 3
qata 18 2	- r - u 5
qaya » zurück « 7 3	
qaya 30 5	- s (erek eki) 47, 48
qayan 30 6	saa 4
qayī 27 1	sab 2 3 1
qayīñ 51 1	saya 3 4
qayīr - 7 3	saga 4
qayu 27 1, 29, 30 30 1, 32 1	sayan 4 1, 43
x ayu 30 1	sai 5 2 1
qazīr - 7 3	sain 5 2 1
qazra 7 3	saña 4
qazī 33	saq 30 7 a, c, 59
qeiri, i 6 2	sar 30 7 a
qenī 30 8	sarī 30 7 a, b, c
qešiya 5 2 1	sariq 30 7 c
-qī 12, 33, 13, 57, 59	sarq 30 7 c, 59
-qīr 40 1	sarqī 29 a
qīrīn 40 1	sasoida 47
qīšin 50 2	sayi 5 2 1
qīšqī 13, 59	sayīn 5 2 1
qodī 4 1	sayu 5 2 1
qolida 12	saz -oida 47
qon -38 3	*sā-, *si- 2, 4
qop 33 2	sā 4
qōq 26 2, 29	sāgā 4
qōt 26 2	*sākā 4
qoyī 4 1	sāri 30 7 b
qoyin 4 1	*si-, *sā- 2
qūq 26 2	- sin 10
quru ot 26 2	sīn 38 3
qu'uq 26 2	- sīn 10
	sīnar, i 10 3 (1)
- r (Yön gösterme hal eki) 31, 48 55	sīnār 10 3

(1) bk. Meselâ: Wb. ve Prob. I, de sañar ve sār şekillerine I 182 5 u ve devam eden sayfalarda

sīnarča 10 3
 sirt 50
 siz 4
 sizlār 4
 so=šo=šu = 36 sol 36
 sol (sol) 43
 soldin 43, 45
 solun 43
 soñ, soñra 7 3, 40 4, 58
 sonduq 18 1
 soñra 6
 soñradan 7 1
 söglä- 23 1
 söglö - 23 1
 sölä 23 1
 söylä- 23 1
 söz 23 1
 sözlä- 23 1
 - su 35
 sub 23 1
 sug 23 1
 suida 36 3
 *sun-suq 18 1
 ša 34 1
 šesäsinikinä 30 7 c, 59
 - šī 33
 šö = šu 36
 šol 36
 šu 36, 18 1
 šubu 28
 šul 36
 *šuna 18 1
 šuniŋga 29 1
 šušī 35
 sü 34 1
 süldin 18 2

taba 5 2 4
 taban 5 2 4
 tabaru 5 2 4
 taman 5 2 4
 tañ 57
 tañda 57
 tapa 5 2 4
 taparu 5 2 4
 - taqī 13 2, 57 59
 taşqar 5
 taşqari, -u 5
 taşqiri 5
 taşra 6
 täbän 38 2
 tägi 5 2 3
 -tägi (-kä-tägi) 15 2
 tägidin 5 1 3
 tägin 5 2 3
 tägmä 44 1
 tägrü 5 2 3
 teksi 44 1
 tämän 38 2
 tän 5 2 3
 täñär 6 2
 täñčä 46 1
 *tä, *ti 48
 *tä-r- 48
 täri 46 1
 tärs 48
 tärrü 48, 53 2
 teskär 42 2, 48
 täskärä 48
 täskäri 48, 53 2
 täskärtän 42 2
 teskärtin 48
 täskī 48
 tätrü 48
 tätür 48

tätti 6 2
 tigrä 5 2 3
 tiñe, tiñete, tiñiti 46 1
 tirig 14
 tirs 48
 tiskärä, -i 48
 tiš = taš 5
 tišqarī 5
 titiz 48
 tor-, tōr - 26 2
 toyra 42 3
 töbän 4 2, 38 2, 43
 töbärä 4 2
 töbärtin 4 2
 töböñ 38 2, 42
 töbüñ 39 1
 tödür 51 3
 tömän 3 8 3
 tömöñ 38 3, 42
 töñ 47, 58
 töp 47
 töpön 38 2
 tör 39 2
 töräpkä 5 2 1
 tös 47
 tötürüsü < tätür 5 1 3
 tūra 42 2
 tübän 42
 tübäñki 4 2
 tübüñdäbärü 36 3
 tüp 4 2
 tuskäri 48
 t'ü (tyü) 28
 -u (= i) 5
 u = ol 3 6
 ū 26 2
 uçun 19

udur 5 2 3
 ul 3 6
 unau 5 1
 uši 35
 ušu 35
 usulola 34 1
 * ut 5 2 3
 utru 45, 5 2 3
 utrusinā 5 2 3
 * utur - 5 2 3
 ü'čügü 17 1
 üçün 34 1
 ür 38 3
 ūr 21 2
 ürä 38 3
 ürätin 38 3
 üs 45, 46, 58
 üst 45
 üstä 46
 üsta- 41 3
 üstär 46
 ästin 45
 üstün 39 1, 43 2, 44, 51 3
 üstürdi 48
 üstürtün 46
 üsümé 46
 üsün 5 15
 üsdä 34 1
 üstü 34 1
 üšpü 34 1
 üstürden 46, 48
 üstüstün 48
 üstä 5 2 3
 ü'ttün 18 2
 üz = yüz 18 2
 üzä, -i 18 2
 üzär, 46
 üzlek 34

üzürö 46

ya 30 5

*ya » Yan «bk. yan

yañ, yaq, yayuru

yayaru 7 3, 10 3, 43

- yayin 43

yail 43 3

yal yāl 43 3

yan 4 1, 5, 30 7 a

yān 4 1

yan-I, 4 1

- yan 30 6

yana 10 3

yanimda 12

yañ 30 7 a, 58

yaña 10 3

yañaq 4 1

yañgara 5

yapayin 24 1

yapuryan 26 2

- yaqi 30 5

yaq 30 7 a, 43, 59

yaqin 40 4, 43 44

yaqru 10 3

yar, yār 30 7 a

yari 30 7 a

yariyinda 30 7 a

yarin 50 2

yarinqi 13

yazin 50 2

yāgān 4 1

yälägindig 43 3

yārā 4 1

yenimola 12

yār 4 1

yer 4 1

- yer 30 7 b

yättrā 5 2 3

yäyān 4 1

yil 4 1

yil 4 1

*yo 5

*yoyar 5

yoyaru 5

yoyuru 5 3 2

yola - i 18 2

yon 41

yōn 41

* yoq 5

yóq 26 2, 29

yoqar 5

yoqaru 53 2

*yoqqar 5

yoqqari 5

yoryan 26 2

yoryan 26 2

youryan 25 2

yök 18 3

yu 18 3, 28, 29

yuyara, - i 5

yuqarj 53 2

yü, yū 28

yüdäk 26 1

yümä 26 1

yüz = üz 18 2

- z (çoğul eki) 4, 9 2

-zai 5 2 1

zalqa 43 3

zar 30 7 a

zäri 30 7 b

- zayin 5 2 1

zu'uryán 26 2